Адабият Дагъыстан

16+

ISSN 0235-0157

Тангчолпан

ЭКИ АЙДА БИР ЧЫГЪАГЪАН ЧЕБЕР – АДАБИЯТ ВА ЖАМИЯТ-ПОЛИТИКА ЖУРНАЛ

РСФСР-ни халкъ артистк, режиссёр Л. Рустамов.

Н. БАММАТОВ ЭТГЕН СУРАТ

1
2022
ЯНВАРЬ–ФЕВРАЛЬ

КЪУМУКЪ ТЕАТРНЫ АРТИСТЛЕРИ.

Тангчолпан

Эки айда бир чыгъагъан чебер-адабият ва жамият-политика журнал

Учредитель:
Министерство информатизации, связи и массовых коммуникаций Республики Дагестан

1917-нчи йыл, 20-нчы августдан башлап чыгъа

Издается с 20 августа 1917 года

1
2022

январь – февраль

Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан Редакция республиканских литературных журналов "Соколенок" и "Литературный Дагестан"

БУ НОМЕРДЕ:

ПОЭЗИЯ

М. Атабаев. Къумукътюзюм. *Шиъру* 3

ХАЛКЪЫБЫЗНЫ ХАЛБАТ ХАЗНАЛАРЫ

Валаи Дагъыстани. Мен сюювмен, оьлмежекмен бир де мен 4

ХАБАРЛАР

М. Абуков. Биринчи савгъат 7

Б. Атаев. Уллубийни уьйленивю 15

И. Магьтибеков. Ананы гёзьяшлары ... 26

ШАИРНИ 70 ЙЫЛЛЫГЪЫНА

Ж. Закавов. *Шиърулар* 28

Х. Хизриева. *Шиърулар* 35

ДРАМАТУРГИЯ

Ч. Айтматов. Гёбек ит 39

ЭСДЕЛИКЛЕР

М. Ягьияев. Ярыкъ эсделиклерим 59

Д. Алкъылычев. Унутулмайгъан ёлугъув 61

Н. Бамматов. Шавлалы юлдуз эди 62

Баш редактор
М.М. Агьматов
тел. 67 – 16 – 31

Жаваплы редактор
Супиянат Мамаева
supiyanat5888@mail.ru

Редколлегия:
А. Абдуллатипов
П. Абдуллаева
З. Акавов
Ш.-Х. Алишева
М. Гьюсейнов
А. Жачаев
Гь. Оразаев
А. Солтанмуратов

Редакцияны адреси:
367025, Магьачкъала,
Данияловны орамы, 55.

Телефонлар:
бухгалтерия – 67 – 18 – 75
редакторлар – 67 – 18 – 89

ИЛМУ

М. Гьюсейнов. Къумукъ тилни тамурларын ахтарагъан алим…..65
М.-Н. Халилов. Яллыкъ билмейген алим 69

ТАРЖУМАЛАР

Анемподист Софронов – АЛАМПА. *Шиъру*..... 74
М. Цветаева. *Шиърулар* 76

АНА ТИЛ

А. Сайитов. Тюзъязыв 78
Г. Къонакъбиев. Уллаталаны игитлигине амин..... 87

ФОЛЬКЛОР

Къанна къазакъ йырлар 90

Позиция редакции может не совпадать с точкой зрения авторов, которые несут ответственность за достоверность и объективность представленных для публикации материалов. Рукописи не рецензируются и не возвращаются. При перепечатке ссылка на «Тангчолпан» обязательна.

Регистрационный номер:
серия ПИ №ТУ 05-00415 от 22.04.2019 г. выдан Управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан.

Типография:
ООО «Издательство «Лотос».
Адрес типографии:
367018, РД, г. Махачкала, ул. Петра I, 61.

ТАНГЧОЛПАН №1, 2022
На кумыкском языке

Печать офсетная.
Бумага офсетная. Формат 70 х 108 1/16.
Усл. печ. л. 8,4. Уч. изд. л. 8,7.

Выход в свет 22.02.2022 г.
Тираж 541 экз. Заказ № 1183.

Редакция и издатель:
Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан. Редакция республиканских литературных журналов "Соколёнок" и "Литературный Дагестан".
Адрес редакции и издателя:
367000, РД, г. Махачкала, ул. Даниялова, 55.
Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

Цена свободная.

Магьаммат АТАБАЕВ,
Дагъыстанны халкъ шаири

КЪУМУКЪТЮЗЮМ

Къумукътюзюм – анам мени, абайым,
Къучакъ яйып, къучакълама чабайым.
Ювушанлыкъда тавшан йимик тас болгъан
Талайынгны сени къайдан табайым?!

Къумукътюзюм – атам мени, атайым,
Сен юхла, мен къаравулда къатайым.
Аламатдай мени Къумукътюзюмню
Сатгъанны тап алашасын сатайым.

Халкъым мени, къалкъым мени, къалкъаным,
Сенсиз магъа сокъмакъ да ёкъ, ёл да ёкъ.
Авур ёлда авуп атдан тюшсем мен,
Тартып мени тургъузмагъа къол да ёкъ.

Ювушан ийис – юваш этип барагъан,
Пастан ийис – танавунгну ярагъан.
Къумукътюзюм, алтын гюзюм, юзюгюм,
Онгмай къалсын сагъа яман ёрагъан!

Халкъым мени, къалкъым мени, къалкъаным,
Сенсиз магъа авлакъ да ёкъ, йыр да ёкъ.
Эркин тыныш алып, эркин айланма
Сенсиз магъа авлакъ да ёкъ, къыр да ёкъ.

Къумукътюзюм, сюйген къызым, къызашым,
Сенсиз магъа язбаш да ёкъ, яй да ёкъ.
Къумукътюзюн анасыдай сагъынып
Айланагъан къумукъ яшлар къайда ёкъ?!

ВАЛАИ ДАГЪЫСТАНИ

(1712—1757 йй.)

(АЛИ КУЛИ ХАН ВАЛИХ ДАГЕСТАНИ)

Валаини оьз аты Аликулихан. Валаи Дагъыстани ону къоюлгъан аты. Валаи демек – «гьайранлыкъ этмек» деген маънада.

Аликулиханны атасы тарихде белгили Фаталихан. Ону уллу атасы Алхас-Мурза Таргъулу Элдар шавхалны уланы болгъан. Булар яшагъан девюр Таргъу шавхаллар, къыз берип, къыз алып дегенлей, Иран шагьлар булан къардашлыкъ аралыкъ юрютеген йыллар.

Валаи, атасы булан гечинген сонг, агъаву булан гёчюп Ирангъа, Исфахан шагьаргъа геле. Мунда охуй, билим ала, хыйлы йыллар яшай. 1722–1734 йылларын ол Ширванда ва Дагъыстанда йибере.

Гьар тюрлю яшав себеплеге гёре, Валаи Индиягъа гёчюп гетме борчлу бола. Мунда Дели шагьарда ерлеше ва бир нечакъы заман бу шагьарны амирини къуллугъун кютюп де ишлей.

Дагъыстанлы Аликулихан Валаи 45 яшында 1757 йылда Дели шагьарда гечине.

Валаи бютюн бусурман дюньясына белгили шаир, алим, пагьмулу язывчу, адабият ахтарывчу. Ону сюювге, яшавну къыйынлыкъларына, тюзсюзлюклерине багъышлангъан етти мингден де артыкъ байт шиърулары бар. Оланы бирлери фарс, бирлери тюрк тиллерде язылгъан.

Шаирни бу китапда берилген шиъруларыны жыйымын шаир ва таржумачы Бадрутдин Магьамматов гёчюрген.

Гьасиретликден янагъан гьашыкълыкъ, яшавда ёлугъагъан рагьмусузлукълар булан разилешме сюймегенде тувагъан къазаплы философия ой, асил адилликге талпыныв Валаи Дагъыстанини поэзиясыны аслу алымы.

Валаини оьзюню поэзия асарларынындан къайры фарс тилде язылгъан «Риёз-ал-Шуара»(«Шаирлени баву») деген эки томлукъ антология китабы да бар. О китапны биринчи тому оьзюнден алда – Х-нчу асрудан башлап яшагъан шаирлеге багъышлангъан, экинчисинде буса ол оьзюню заманындагъы шаирлерден хабар бере.

Валаини антологиясында мингден де артыкъ шаирлени гьакъында мекенли маълуматлар ва оланы айрыча маъналы шиърулары бериле.

Валаи Дагъыстанини къолъязыв китаплары Иранны, Индияны, Англияны, Германияны, Азербайжанны, Уьзбекистанны ва Таджикистанны илму китапханаларында сакълангъан.

«МЕН СЮЮВМЕН, ОЬЛМЕЖЕКМЕН БИР ДЕ МЕН…»

Сени тенгсиз теренлигинг ким табар?!
Барлыгъыбыз – Сен яратгъан ниъматда.
Гёрер гёзге гёрюнмейген сигьрунг бар
Дюньядагъы жанлы-жансыз гьар затда.

…

Гьакъ Тенгирге сужда къылып юрюймен;
Абурлайман чалма булан абаны.
Тек бир-бирде насибимни гёремен
Къулагъында бал шараплы хабаны.

…

Мен – Сююмен. Оьлмежекмен бир де мен.
Мен – Гьакъылман.Сёнмежекмен бир де мен.
Юрегимде Яратгъаным бар чакъы,
Дёнмежекмен. Кёкден де мен оьрдемен.

…

Уруш башгъа майданында сююмню:
Оьзтёрече яраланмакъ, оьлмек де …
Оьчлюк, агьлар, зар чегивлер – бир гюнлюк,
Уьстюн гелмек – гьалал сююп билмекде.

…

Жагьаннемде чиркигенмен, гюйгенмен,
– Гюнагьым не? – Бир гёзелни сюйгенмен!

…

Отдай жаным сёнсе де, мен оьлмесмен.
Чархым хумгъа дёнсе де, мен оьлмесмен.
Валих оьлген деп эшитсенг, инанма,
Инамсызлыкъ оьлер, тек мен оьлмесмен.

…

Ачылгъанда мени пашман къысматым,
Айтды: «Элчи сырынг билме гелген», – деп .
Арт тынышым ала туруп, мен айтдым:
«Билдиригиз, ол сююврден оьлген», – деп.

…

Гёрме гелди – гетип къалды хыр тутуп.
Оьлдюм, гюйдюм, эшитмедим сёзлерин…
Пайхаммарны сыйлылыгъын унутуп,
Дюнья йырлай шо гёзелни гёзлерин.

…

Валих оьлдю, сюйгенинден тоймады,
Индустанда гёзьяш тёге, агь чеге.
Ярыкъ сююв гьызым сама къоймады,
Гьасирет къалдым Хадижатым гёрмеге.

•••

Валих мунда, Исфаханда – сюйгени,
Индустангъа гелмежек ол, айгьай да.
Арабызда йылдан артыкъ мезгил бар,
Ай суратлым – Солтан къайда, мен къайда?!

•••

Гьислеримни гьалек этди сюйгеним,
Бурма самайларын эшип, тор салып.
«Юрегинг ёкъ», – деди магъа Солтаным,
Юз ярылгъан юрегимни оьзю алып.

•••

Майчыракъдай яндым, сёзюм битмеди,
Танг билинди, тек тоймадым сыр чечип.
Боран болуп бюркемедим башынгны,
Кюлге айландым, сююв ютуп, ув ичип.

•••

Инг багьалы отну тюсюн алгъанман,
Чархым гюе – отну жаны оьзюммен.
Гёбелекдей, къайтып-къайтып айланып,
Отгъа тюшдюм, ихтиярсыз оьзюмден.

•••

Мен гьашыкъман, байламагъыз ёлумну,
Баврум яна – ялласагъыз, талчыкъман.
«Сагъынч» деген жагьаннемде яллайман,
Биргине-бир гюнагьым бар – гьашыкъман.

•••

Агьым-зарым чыгъармады языгъынг.
Насипсизмен… Сынды насип къанатым…
Ойнай-кюлей окъ йибердинг жаныма,
Шодур мени сююв язгъан къыйматым.

«Асрулар сезе гелген асил сёз», 2013 й.

Хабарлар

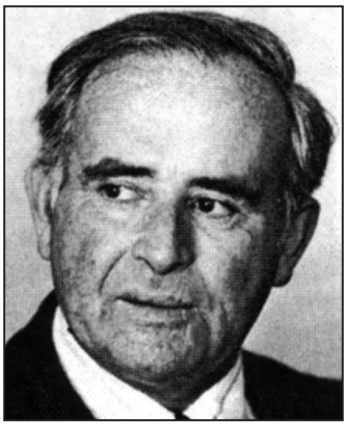

МикайылАБУКОВ
(1929–2003)

Микайыл Абуков Хасавюрт районну Темиравул юртунда тувгъан.

Гиччиден берли охувгъа нечакъы гьасирет болгъан буса да, Уллу ватан дав башланып, ол дёртюнчю класдан тутуп ишлеме борчлу бола.

М. Абуковну биринчи хабары 1954-нчю йылда «Дослукъ» альманахда чыкъгъан. 1957-нчи йылда язывчуну «Сёйлей Темиравул» деген очерклер ва хабарлар ерлешдирилген биринчи китабы чыгъып, ону аты кёп охувчулагъа белгили бола.

1962-нчи йылда М. Горькийни атындагъы Адабият институтун яхшы къыйматлар булан тамамлагъан сонг, М. Абуков къумукъ тилде чыгъагъан «Ленин ёлу» (гьалиги «Ёлдаш») деген республика газетни редакциясында 1970-нчи йылгъа ерли ишлеп, ону маданият бёлюгюне ёлбашчылыкъ этген.

Тюрлю-тюрлю йылларда язывчуну «Боран», «Мени юртлуларым», «Юз тюменлик масхара», «Яшавну ахыры ёкъ», «Йыгъылгъанны ер гётерер», «Душман бир гьилла къура», «Рагьмулу тюбек», «Къоччакълар», «Сююбню авур арбасы» ва шолай оьзге китаплары басма этилип чыгъарыла.

БИРИНЧИ САВГЪАТ

Алда Кахулай айтылгъан гьавчуланы кёп ери эди. Шо саялы бизин очарыбыз да башгъа бола эди. Биринден-бири къужурлу гьав хабарланы ахыры-арты болмай эди. Гьавчулар янгыз бугюн болгъан, бугюн эшитген, бугюн гёрген затларын тюгюл, алдагъы гюнлерде, гетген-бириси йылларда, ондан да алда, бырынгъы заманларда болгъан гьавланы да эсге алып йибере эди. Шо саялы, бу къужурлу хабарлагъа тынгламакъ учун, яшлар да очаргъа ювукълашып токътай эдик.

Очар бизин оьзюню бир ажайып адаты булан да тарта эди. Бугюн Агьмат бёрю оьлтюрдюмю – очарны лап да обурлу ери онуки, тангала Магьаммат эки тюлкю гелтирдими – абур огъар бакъдырыла. Шо абурну биз де оланы

яшларына багъышлай эдик. Тангалагъа «гьав» оюнда гьавчулар ким болма герек? Озокъда, Агьматны, Магьамматны яшлары. О заман бизин Кахулайда гьавчудан абурлу адам да, гьавчу болма къастгъылмайгъан адам да ёкъ эди.

О заман Кахулай гьали йимик шагьаргъа урунуп турмай эди чи. Таргъуну, Албёрюгентни де йимик, айланасы агъачлыкъ эди. Гьалиги йимик увакъ орманлыкъ да тюгюл, ахырсыз уллу, кёп бёлекли, бийик терекли дув агъачлыкълар эди…

Адилгерей деп мени ювугъум бар эди. Бары оьзге яшланы йимик, биз де, аталарыбызны, агъаларыбызны ташлангъан тюбеклерин алып, усталагъа ярашдыртып, къоян, тюлкю, чагъан болагъан бёлеклеге юрюй эдик. Гезикли гюз етишгенде, донгузгъа барма токъташдыкъ. О оьтесиз сакъ жан. Хыйлы заман тынглап туруп, гьабижайлыкъда адам ёкъгъа инанып тюгюл, уругъа тюшмей. Бёрю гече бек гёре, лап аридеги сюлдюрлени де эслей, донгуз буса ийис бек биле. Кимни ийисидир, о къайдан геле – сёйлеп бола буса, барын да айтып берер эди. Ондан къайры да, гьиллачы жан – гелмей-гелмей унутдуруп, гьали чи шо балагьлардан къутулдукъ бугъай дегенде, геле. Гелегенде де, воллагь, шундан чы гелмес дейген бойлардан геле. Оланы айтылгъан гьавчулар да гьаран «тута».

Айрада торайлар, тиши донгузлар сакъ бола. Олагъа мегежилер дей. Шолар, башлап гьабижайлыкъгъа къабанларын йиберип, бизин гьалиги тил булан айтгъанда, разведка этдирип, оьзлер сонг гире. Тартып гьабижайны йыгъып, къаравулчу эшитдими экен, бери багъып алгъасамаймы экен деп, янгыдан тынглап, сонг ашама, торайларына да талатма башлай.

Шоланы барын да биз о заман эшитип биле эдик. Тек юрек бар, бир залим юрек – «донгузлар тюлкю буса, биз къуйругъу болма герекбиз! Эринмей, къоркъмай, юхламай оьзлерден де сакъ болуп тынглап, урма гьазир болуп турсакъ, бите тюгюлмю!» – деп ойлашабыз. Озокъда, юртну ажайып этме, макътанма да гьасиретбиз, тек бизге янгы тюбеклер алма акъча да герек. Къоянны, тюлкюню, чагъанны оьлтюрюп болмадыкъ, къабанны урма сама тарыкъбыз. Шагьарда хыйлы оруслар яшай, айлана якъда буса бусурманлар, базаргъа донгуз эт гелмей – донгуз этни багьасы бар. Бёлекликлер бермеген янгы тюбеклени гьабижайлыкълар берме герек.

Амма сав гече къатып, гьабижайлыкъдан да бош къайтдыкъ. Экинчи, уьчюнчю, онунчу гечелерден де пайда чыкъмады. Биз донгузланы гёрюп де болмадыкъ. Шо саялы, не этме герегин сорамакъ учун, мен Астемир агъавгъа бардым.

Ол мени атамны атасы Шихсолтан мисгинни ювугъу болгъан. Оьзю де бизин хоншуда яшай. Юз йылгъа ювукъ яшап, оьлдю. Огъар адамлар:

– Нече тюбек атып, нече жанны оьлтюрюп битген экенсен, Астемир агъав? – деп сорай эди.

– Э-э, – деп иржая эди тамаза, – сиз Астемир агъавугъузну танымай экенсиз!

– Неге? – дей эди адамлар.

– Неге тюгюл де, мен тюбек атып, тийдирмей къойгъан гезик ёкъ. Не «атып» дейген сёзню лагь этигиз соравдан, не де «оьлтюрмей» дейгенин. Оланы бириси артыкълыкъ эте.

– Яхшы, – дей эди адамлар, – нече тюбек атгъан экенсен?

Она шо оьтюп барагъан талгъыр бузавну гёремисиз?

Шону гьар тюгюне бирер къонгурав да тагъып, гьар къонгурав ахшам болгъанча ургъан чакъы зангланы санап, барысын да жам этсегиз де, етишип битмес деп эсиме геле…

Огь се-ени! – деп, кюлей эди халкъ.

Озокъда, Астемир агъав масхара эте. Тек булай бир айтыв да бар чы: «Ерге гирсин масхара, бир къырыйы герти тюгюл буса». Лап гиччи заманындан берли тюбекден де, авлакъдан да айырылмай, токъсан тогъуз йыл яшагъан адам аз тюбек атгъан деймисен? Атгъан сонг буса, ону, гертилей де, тийдирмей къойгъан гезиги аз болгъан. Тийдирмей, не де урма зат тюшмей, бош къайтгъан гезиклеринде адамлар:

– Сагъа эки-уьч баргъанда, бир къоян тюшегени де яхшы. Сени жанлар танып да къалгъандыр, ийисингни де биледир. Шо ийис гелгендокъ, къачып-къачып, ёкъ болуп къаладыр, – деп тогъуша эдик.

– Аллагьакъчун деген антдыр, Астемир агъав къыр жанланы тилин де биле! – деп къоша эди олар.

Муна, мен шо къыр жанланы азирейилини къырыйындан оьтгенде:

– Балики, биз багъыйсыз ерни танглагъанбыздыр, Астемир агъав?

– Не багъыйсыз ерни, мени аявлу Шихсолтаным?

Эки къол чакъы уллу аясы булан, гьаман да йимик, башымны сыйпады. Оьтесиз сюе эди мени. «Еринде Шихсолтан хари!» – дей бола эди ол. «Шихсолтан деп уллу уланынга тюгюл, бугъар къойма герек эдинг», – дей эди атабызгъа да. «Мени учун сенсен Шихсолтан!» – дей эди ол магъа.

– Не замандыр юрюйгеник. Тек донгуз ёкъ, – дедим мен.

– Ким айта олай деп?

– Мен айтаман!

– Гьай-ай-а-ай, – деп, ол къолудай уллу башын чайкъады. – Сиз онда, гьабижайлыкъда, юхлап сама турмаймысыз?

– Ий-й, – дедим мен, хатирим къалып. – Биз шолай гиччи яшларбызмы дагъы, Астемир агъав?

– Акътёш де шолай дей. Гиччи болма сюеген кахулайлы ёкъ. Бары да шоссагьат гьавчу болуп къалма сюе…

– Не Акътёш? – деп сорадым мен.

– Вагь, – деп, ол оьзюне хас санталыкъ булан сабур кюйде эретурду. Оьзю де гьамангъы терезе тюбюнде эди. Бары да бош заманларын не очарда, не де къыргъа да къарап, терезе тюпде оьтгереген адам эди.

– Юрю гьали. Сен ону гёрме герексен…

Ол мени гётерме тюбюне алып барды. Шонда бир гиччи кюлай бар – тараш кюлай.

Мен шат иржайып, кюлайгъа тиклендим. Бир арив кюлай тюгюлмю! Он беш манатгъа сатып алгъан. Бу лап да тизив гьачуну лап да тизив итлери бола. «Тизив итсиз тизив гьавчу болмас», – дей бола тамаза. Тизив кюлайгъа акъчасын къызгъанмай эди.

– Сен де таныш бол, Акътёш. Карав да уллу болгъанман дей, – деди тамаза.

Кюлай, сююнюп, чалт-чалт къуйругъун да силлеп, есини къолун ялады. Ону гьакъули япыракъ йимик саллангъан къулакълары, жанлы ва шат гёзлери, гёрюнген-гёрюнген затны ийислеп турагъан къара бурну мени оьтесиз кепиме

гелди. Авур жийрен тюсдеги кюлайны тёшю ап-акъ. «Акътёш» деп огъар Астемир агъав шо саялы къойгъан.

– Тфу машалла, не арив кюлайдыр! – деп, мен ону башын сыйпадым. Ол да, тез башын гётерип, мени къолумну ийиследи.

– Бажарылды, – деди тамаза. – Таныш болдугъуз. Сени Акътёш де ушатды. Тек сен тийдирип боламысан?

– Ва-а, – дедим мен, бу гезик де хатирим къалып. – Озокъда, боламан!

– Шихсолтанымсан дагъы, Шихсолтаным! – деп макътады тамаза. Тек иржайыву бёлюнмей. Инанмай болагъаныма, сейлетип, кеп ала. – Юрю, буса.

– Къайда? – дедим мен.

– Дагъы да «къайда»? Айтдым чы сагъа, эргиши: «Къайда?» – деп сорамас деп... Сенден имтагъан аламан. Сен де юрю, Акътёш, сагъа да болгъан тюбек отну ийислеме заман…

Акътёш, сююнмеклигинден ойнай туруп, артына тюшдю. Астемир агъав ону алда да кёп алып чыкъгъандыр. Акътёшню ийис алма гьасирет чагъы. Астемир агъав огъар тюрлю-тюрлю затланы гёрсетип, ийислеме берип, яшырып, излеме саладыр. Гьар гиччипавну да йимик, кюлайны да уьйрете туруп, оьсдюрме тюше. Мен буса гьалекленемен. Тийдирип болмасам, Астемир агъав кюлежек чи дагъы.

Муна, биз юрт ягъадабыз. Астемир агъав дёрт де якъгъа мекенли кюйде тергев этип, бир терекни бутагъына папахын илди:

– Уруп боласан.

– Негер хари?! – деп, мен ажайып болдум.

– Папахгъа.

– Я, о чу багьалы сюр бёрк! – дедим мен.

– Болсун дагъы.

– Не болсун дагъы? Гюлле чи ону пата-пурхун чыгъартып йиберер!...

– Къайырма-ас! – деп, Астемир агъав къолун силледи. – Сюйсе, гюйдюрюп йиберсин! Аявлу ювугъумну уланыны уланындан бир бёркню къызгъанаманмы? Янгысын аларман!...

Оьзю де иржая: «Огъар сени тийдирежегинг бармы?» – деп ойлаша. Бёркде де, бёркню багьасында да бир гьайы да ёкъ. Акътёш буса, бёркню оьзюне излемек учун илегендей англап: «Вагь, булай яшырыв боламы? Папах чы гёрюнюп тура. Ону чу бир пагьмусу ёкъ абзар итлер де табажакъ», – деп ойлашып, бир есине, бир бёркге къарай. Мени ачувум чыгъып гетди. Мысгъыллай чы. «Сюе бусанг, нишан болуп мен оьзюм де токътайыммы?» – деме гьазир.

Шогъар да тийдирмей бусам, тюбек тагъып юрюп де не этемен? Не бар бугъар тийдирмге? Къачамы, учамы? Не де мезгили йыракъмы?

– Буса, ма! – деп, адамшавлу гёзлеп авара да болмай, йибере бердим. Сайки, гюнагь менде тюгюл. Сени адагъан кююнге къарап, сонг мен иржаярман.

Ону буса адамагъа хыялы да ёкъ. Иржайыву сама бёлюнмей. Бёрк де оьзюню илинген еринде тура. Чайкъалма сама чалкъалмай. Оьзюню ёкъ да ёкъ тавушу булан къаныгъып гьаплайгъан Акътёш де, тюбекден учгъан кагъызланы тутмакъ учун, терекни къырыйындан таба ари багъып чабып бара.

Огь, бир уялыв уялдым. Ер оюлса, ерге гирердей гьалдаман. Уллудан ташлап макътана эдим чи. Урмакъ учун иелген еримде олтуруп къалдым. Тек, насипге, имтагьанчым кюлемеди. Иржайывун да токътатып:

– Осаллыкъ этдинг! – деп, магъа бармакъ силледи. – Лап да герекли мюгьлетде гёзлеринг юмулду. Тек, – деп, янгыдан къолун да силледи, – айтардай осаллыкъ тюгюл. – Аста булан ону бетине янгы иржайыв яйылды.

– Уьйренип битгенче, гьар кимде де болагъан кемчилик. Тюбекни арив тутасан, атып боласан – дагъы ари ягъында не къала?...

Шолай масхара эте туруп, къырыйыма гелип, янтайды. Ол янтайма кёп сюеген адам эди. Бир минут заман тапса да, ял алмакъны гьайын эте эди. Ону узакъ яшамагъына шо да себеп болгъандыр деп эсиме геле. Бары гючюн, къуватын, къастын гьавну заманындан харжламакъ учун асырап сакълайгъан адам эди.

– Не ерни сакълай эдигиз? – деп сорады ол.

– Анжи сокъмакъны, – дедим мен.

Донгузлар Анжиде яшаймы? «Бёлекликни», «Агъачтюпню» сакълама герек эдигиз… Гечелер шо бойларда атылагъан тюбеклени эшитмедигизми?

– Эшитдик, – деп сесгендим мен. Неге тюгюл де, воллагь, биревлер чи ура, биревлеге чи бар донгуз деп оьзюбюз де ойлашгъан эдик.

Она, шо тюбеклер донгузлагъа урула эди, – деди ол. – Нече къабан оьлтюрюлдю? Мен де йыкъгъанман экевюн. О папахгъа тергев этмедингми? – деп, гьали буссагьатда да илинген еринде оралагъан бёркюн гёрсетди. – Къабан этге алынгъан папах…

Мени янгыдан шатлыкъ къуршады. «Къабан этге алынгъан папах! – деп ойлашдым. – Мен къачан айтар экенмен, къабан этге алынгъан тюбек деп?..».

– Барып, ювугъунг Адилгерейни алып гел, – деди тамаза. – Сизин булай къойма ярамай –уьйретип йиберме герек…

Узакъ къалмай, «дарслар» башланды. Тюбекни нечик илме, не ерге илме, нечик алма, толтурма, юрютме герекни де уллу агьамияты бар экен.

– Насипсизге тюбекни къабы атылар дей, тек къабы атылмай, тюбек атыла, гьайгев башлы къоллагъа тюшген тюбек атыла, шону сизге унутма ярамай, – дей эди тамаза.

Айтагъанын гертилей туруп, нече мисаллар гелтирди. Тюбек тутгъан адамланы хантавлугъундан нече талайсыз оьлген экен, нечелери оьмюрлюк сакъатлыкъгъа тарыгъан экен. Шо гьакъда мен тюбек тутма гьасирет жагьиллеге оьзюм де кёп айта боламан. Ону унутма ярамай, дослар.

Сонг гёзлейген, юрюп, къачып барагъан жангъа, учагъан къушгъа урагъан кюйлеге чыкъдыкъ. Айтып да къоймай, оьзю гёзлеп, уруп, тийдирип уьйрете. Сонг бары да шо затланы бизге этдире. Не от-чачмасын къызгъанмай, не де оьзюн, не де бизин. Гёзлейгенде, урагъанда гёзлерибизге тиклене.

– Дагъы да юмдунг! Дагъы да юмдунг! Тюртюп, мен шо гёзлерингни чыгъырып къойгъан герекми? «Къоркъа бусанг, къошда тур», – дей. Хапмай чы сени о тюбек, тепмей чи, урмай чы! – деп, къайнашып йибере.

– Тепме чи тебе хари, Астемир агъав, – деймен мен. Адилгерей уялып, гьюрмет этип, бир зат да айтмай, мен айтаман. Башы, сакъалы агъаргъан буса да, Астемир агъав мени тезден берлиги къурдашым чы.

– Тепмес, яхшы къысып тутсанг! Ат да осал адамгъа тебе! – дей ол.

Аста булан тамаза иржайма башлады. Сонг «къоччагъым» дейген сёзю де чалынды. Ахырда буса:

– Герти донгузгъа гёзлеме заман етишди! – деп билдирди.

– Герти донгъузгъа?! – деп сююндюк биз.

– Ялгъан донгуз да боламы?

– Ур-ра-а! – деп къычырдым мен. – Сен оьзюнг де гелемисен?

– Озокъда, гелемен! Магъа тарыкъ тюгюлмю донгуз? Бёрк алгъан учун битеми – тон да герек, шалбар да герек. О сизин Айзанат баживюгюзню къолуна тюшген акъчадан хайыр болмай чы. «Ондан ал», – деп, авлакъны гёрсетип къоя. Ондан къайры да, сизин янгыз йиберме сюймеймен. Тийдиреген, оьлтюреген кююгюзге къарап, къуванма сюемен…

Шо ахшамокъ ёлгъа чыкъдыкъ. Дарсыбызны давам этип, тамазагъа соравлар беребиз:

– Яралы къабан бёрюден де къокъунчлу болагъаны гертими, Астемир агъав?

– Герти, – дей ол. – Шо саялы да огъар бирдагъы бир гюллени япама герек.

– О да хыртыч яралап къойса?

– Къачыгъыз. Туякъларыгъыздан от чыкъгъанча, къачыгъыз. Сонг яшлар да сизге гьёр къачырар…

– Вагь, – дедик биз.

– Не вагьы бар? Кукайгъа тюгюлмю гьёр къачырагъаны? Гьавчу да гьавгъа къачмакъ учун бармай бугъай чы? Эп бола туруп, къачмаса яхшы…

Бизин ойлашма да къоюп, узатып йиберди:

– Каравну уллатасы да, мени яхшы ювугъум да бир керен этгенни айтайымы? Ону шо заман бир яш тарашы бар эди. Адамшавлу чыныгъып да битмеген зат. Шихсолтан мисгин аслу гьалда ону чыныкъдырмакъ учун алып юрюй эди. Бирден тараш гьаплап-гьаплап, бир ягъына багъып чаба. Сонг ону гьаплаву токътап, аз замангъа шыплыкъ тюшюп, гьанцыллайгъаны чалына. «Воллагь, шогъар бир балагь къопду!» – деп, гюнагьындан Аллагь гечгир, кёмекге чаба. Къараса, къулакъларын да къысып, бут арасына къуйругъун да тыгъып, артына къарай-артына къарай туруп, тарашы къачып геле. Арты булан, гюлледей болуп, бёрю де чаба…

– Бёрю де?!

– Бёрю де… Ач йыртгъычлар, осал жанлагъа къаршылашып, шоланы артындан чабагъанда, тутма алгъасайгъанлыгъындан сакълыгъын тас этип къоя. Бу ажайып къувалавну эслегенде, адап къалгъан Шихсолтан мисгин эсин табып да битгенче, ону бутарасына гирип яшынма къарайгъан тарашдан гёзлерин айырып болмайгъан бёрю гьавчулагъа гелип уруна. Къакълыгъып гьавчу да гете, шондан сонг эс тапгъан бёрю де адап къала. «Бий-й, я бу ажайыпгъа! Аш чы мени алдыма оьзлюгюнден гелип къалды, – деп къувангъан бёрю магъа гелтирип терисин бере! – деп, гьавчу огъар тиреп ура. Бёрю де гьайгев тюгюл чю, къакълыгъып, тез ари тая. Гюлле ону къуйругъуна тийип, салландырып къоя. Гьанцыллай туруп къачып гетди. Мен дагъы уруп болмадым», – деп кюлей эди Шихсолтан мисгин…

Биз де кюледик. Оьзю де иржаягъан Астемир агъав:

– Гьавда не де болуп къала, шо саялы да гьавчу, экиге минген тюбекдей, гьап-гьазир болуп турма герек, – деп битдирди.

«Энишлеге» етишип токътадыкъ. Астемир агъав айлана якъгъа, кёкге, тергев этип, бир нече жыгъана гюп болуп оьсген мююш бар эди, шону танглады.

– Биринчилей, жыгъана гючлю ийиси бар терек – бизин ийислени уьстюн ябажакъ, – деди ол. – Экинчилей буса, донгузлар она шо тав бетден таба геле. Ел де шо якъдан уьфюре – олагъа бизин ийислер бармажакъ…

Арив онгайлы ерлер де табып олтурдукъ. Къашкъаралгъан сонг, янтайдыкъ. Бютюн дюнья чувлукъгъа дёнген. Бир ажайып шып гече эди. Къушланы сарнавларындан къайры зат эшитилмей. Женнетде йимикбиз. Тек женнетде гьайыбыз ёкъ. Тынглайбыз, тынглайбыз.

Шо шыплыкъны да, къуш сарнавланы да бирден-бир беземе, накъышлама сюегендей, бир аламат ай да чыкъды.

Ахшам йимик ел де эше. О тав бойлардан тюрлю-тюрлю чечеклени, тереклени, отланы къошулчан ийислерин алып геле. Шолай арив атир ийислерден биз ерлешген тала да толгъан.

Аста булан гече теренлеше бара. Ай бизин уьстюбюзден батывуна багъып артланды. Йырлай туруп арып, талып къушлар да юхугъа батды. Бир бошавсуз кёкге тергев этеген тамаза:

– Кино битди, уланлар – танг къата тура. Къабанлардан хайыр ёкъ, – деп гётерилди. – Сиз де туругъуз – къайтабыз…

Экинчи, уьчюнчю гечелерде де шолай болду. Дёртюнчю гече, кепсизмен деп, Астемир агъав гелмеди. Шо жыгъаналы мююшге Адилгерей де, мен де гетдик. Баягъылай шыплыкъ да тюшдю, къушлар да сарнай. Бары да зат, алдагъы гёрюнюшлени такрарлай туруп, давам этиле. Биз де шыплыкъгъа, илиякълы къуш сарнавлагъа, женнетдей гечени гёзел айына уьйрене барабыз. Биз мунда ял алагъандай гьислер тувулуп, сакълыгъыбыз тас эте барагъанны сезип де болмайбыз. Тек бирден, къайдан-эсе тюбек атылып, бир донгузну яман къувун салып акъыргъаны да оькюрюп, къаркъараларыбызгъа от къуюп йиберип, бизге эс тапдырды. Яхшы агьамият берип тынглагъанда, алдыбыздагъы гьабижайлыкъ денгиз йимик шахуллама башлагъанны да эшитдик. Шо шахуллав, гьалек денгизни толкъунлары йимик алгъасап, бизге багъып геле эди.

– Аллагьакъучун, донгузлар! – дедим мен, къоркъма башлап.

– Олар чы бизин таптап гетер! – деди ювугъум. Савлай сиривю геле чи.

– Ур! – дедим мен. Амма оьзюм къолумдагъы тюбекни излеймен.

Сонг мюкюр болгъангъа гёре, Адилгерей де чакъмасын табып бажармай болгъан.

Нечик де, биринчи тюбек атылды. Тек о кимни тюбеги экенни англап да болмадыкъ. Амма шо бизге къолубузда тюбеклер барны ва оьлмес учун оьлтюрме герегибизни англатды. Бас-бас-бас этип йибердик. Донгузлар бурлугъуп, ари къачды. Юреклер бираз парахат болду. Тапталма сама тапталмажакъбыз чы дагъы! Амма бириси къачмады – эсирген затдай лавлай туруп, туврa уьстюбюзге чапды.

– Де, тез бол, къачдыкъ! – дедим мен. – Яралангъан къабан геле!

Яралангъан къабан бёрюден де ачувлу болагъанны билебиз чи.

Бир-бирибизден айырылып къачма тавакел этмей, бири-бирибизни тутуп къачабыз. Къайсыдыр бир терекге къаршылашып къалгъаныбызны да, шогъар нечик мингенибизни де билмей къалдыкъ. Къабан буса, бизге къулакъ да асмай, терек тюпден таба оьтюп бара. Шо заман магъа: «Бий-й, я, ону чу Аллагь бизге буюруп йиберген! Биз буса ону къолдан чыгъара турабыз!» – деген ой гелди.

– Йиберме ярамай!

– Гьа?

– Тез бол, тюш! Гетип къала тура чы! Бутларыбыз ерге тийгендокъ, къабанны артындан чапдыкъ. Тек артындан етишмей чабабыз. Балики, ол, биз артындан етишсин деп, гьиллагъа къалып, аста къачадыр? Бурулуп чалса? Шону бизге Астемир агъав уьйретген.

Къабан, бавну башындагъы бюрлюген уьлкюлени ичине гирип, къамалды.

–Токъта! – дедим Адилгерейге.

Шо да – Астемир агъавну дарсы. Ол бизге, яралы къабан къамалгъандокъ, оьзюн гьызарлап гелеген гьавчулар болма имкан барны гёз алгъа тутуп, артгъа багъып токътай – огъар шо якъдан барма ярамай деп уьйретген эди.

Тек биз огъар башгъа ягъындан барма да къоркъдукъ. Уьлкюлени къуршавгъа алып токътадыкъ. Насипге, къабан чапмады. О чапма да чапмажакъ болгъан: уьлкюге гиргендокъ, оьлюп дёгереп къалгъан эди. Оьзю де торай. Алты, етти, сегиз ай болагъан торай. Бизге о къоркъгъанлыгъыбыздан уллу гёрюнген.

Бизге буса дагъы торай тарыкъ да тюгюл. Гьатта янгы тюбеклени алма гьасиретлик де унутулгъан. Бизге «къоркъмагъан, къачмагъан, оьлтюрген» деген сёзлер герек. Шо сёзлер бизге гьавчуланы очарына къошулма да ихтияр бере. Биз чи уллу гьюрметге ес болуп къалдыкъ. Ондан уллу тюбек боламы? Уьстевюне, шо очаргъа Астемир агъавум гелип, халкъны жыйып, орден бергендей, магъа оьзюню кёп сюеген Акътёшюн де савгъат этди.

– Бёркню бузуп чу болмадынг, тек Акътёшню бузажакъсан. Гьай, къайырмас, оьлгенче унутмажакъ ювугъумну уланыны уланысан, башыбыздан садагъа болсун! – деди ол.

Амма, гьар янгылыкъгъа да йимик, шоссагьат жыйылып, очарны шат агьвалатгъа айландырып да битген халкъ, шо санавну ичинде мен оьзюм де, Астемир агъав магъа кюлайны бузма къоймажакъны, энни ол мени даим оьзю булан алып юрюжекни ва экибизни де болат йимик чыныкъдырып, оьр пагьмулу гьавчулар этежекни биле эдик.

Баммат АТАЕВ
(1925–2007)

Баммат Атаев Хасавюрт районну Ботаюрт деген юртунда тувгъан. Ата юртундагъы орта школаны тамамлагъан сонг, Хасавюртдагъы педагогика училищени ва Дагъыстан пачалыкъ педагогика институтну тарих факультетин охуп битдирген. Башлап ата юртундагъы школада муаллим, сонг школаны директору, къумукъ тилде чыгъагъан «Ленин ёлу» (гьалиги «Ёлдаш») республика газетни къуллукъчусу болуп загьмат тёкген.

Б. Атаев къумукъланы тарихине белгили язывчу, тарихчи, драматург, публицист ва журналист гьисапда гирген.

Ол къумукъ ва орус тиллерде чыкъгъан кёп санавдагъы китапланы автору: «Ялынлы йыллар», «Мени игитлерим», «Шавхалны гиччи уланы», «Солтанмут», «Уллу Бойнакъ: Уллубийавулну тарихине сапар», «Солтансайит», «Умалатбий», «Таргъулу шавхал Адилгерей», «Темирболат», «Тенгир терек», «Къумукъланы тарихини канзилери» «Къумукъстанны таварихи», «Бийлени де бийи Таргъулу Магьтибек» ва шолай оьзгелери. Язывчуну «Умалатбий», «Таргъулу шавхал Адилгерей», «Тенгир терек» деген драмалары Алимпаша Салаватовну атындагъы Къумукъ театрны сагьнасына салынып ойналгъан.

Чебер яратывчулукъ тармакъда, къумукъланы тарихин ахтарывда этген къошуму саялы Б. Атаевге «Дагъыстанны маданиятыны ат къазангъан чалышывчусу» деген гьюрметли ат берилген.

УЛЛУБИЙНИ УЬЙЛЕНИВЮ

«XVI асруну ахырларына таба Таргъу шавхаллыкъны ярплашыву гючлене.

Шавхалны гиччи уланы Солтанмут Солакъ ва Терик оьзенлени арасындагъы ерлеге гюч булан ес болуп, оьзюне Эндирей бийлигин къура».

(Бырынгъы Россияны тыш пачалыкълар булан дипломат аралыкъларыны гьакъында 1852-нчи йылда чыгъарылгъан маълумат китапдан алынгъан.)

Темиркъую авлакъдагъы гиччи урушда уллу натижагъа етишген жагьил атолу Солтанмут, уьстюнлюкден къуванагъан ясавларын Бавтогъайдан тербетип гелип, Эндирейни савут да атмай къолгъа ала, бийлигини тах юрту этип белгилей.

Солтанмутну вакътисиндеги Эндирей Салатавдан баш алагъан Акъташ оьзенни орта боюнда, тавтюп аркъаларда ерлешген. Ондан кёп юз йыллар алдагъы Эндирей буса (шо замангъа аты Эндери) Акъташ оьзенни сол ягъасындагъы генг майданда, Европадан Кавказ артына, Ирангъа, Гьиндустангъа барагъан уллу керван ёлда токътагъан болгъан.

Гюнтувуш алимлени, сапарчыланы къолъязывларындан англашынагъан кюйде, Эндери шагьар бизин девюрню VI–VIII асруларында Хазар пачалыгъыны тахшагьарларындан бири гьисаплангъандан къайры да, Гюнбатышны да, Гюнтувушну да арасындагъы алыш-беришчиликни, Темиркъазыкъ Кавказдагъы яшавлукъ культураны аслу ожагъындан саналгъан.

Ислам динни яймакъ багьана булан араплар VII–VIII асруларда Хазар пачалыгъына елевчю чапгъынларын гючлендиргенде, Эндери чёгеленген. Ону осал гьалындан пайдаланып, Киев князы Святослав 965-нчи йылда чапгъын этген. Натижада Эндери гюйдюрюлген. Харабасы чыкъгъан шагьарны халкъы Акъташ оьзенни онг ягъасына, Чумлу деген ерге гёчген ва юрт тикген. Огъар Эндирей деп айтылмагъа башлагъан.

Монголланы, Акъсакъ Темир падишагьны къанлы давларыны девюрлеринде Эндирей эби ёкъ зараллагъа тарыгъан. Акъсакъ Темир падишагьны гьакимлиги тозулуп, Темиркъазыкъ Кавказда къумукъ шавхалны оьзтёречелиги аякъгъа туруп гючленгенде, Эндирей юртда яшав жанлангъан. Онда сабанчылыкъ, саниятчылыкъ, алыш-беришчилик хазар девюрде йимик алгъа гетген, халкъ токъ яшамагъа башлагъан.

XVI асруда Эндирейге Иранны къызылбаш шагьларыны къолу етишген, елевчю заралы тийген. Тек оланы Темиркъазыкъ Кавказдагъы агъалыгъы тез гючден тайгъан, неге десе иран асгерлери Кавказ артына багъып гери тартылгъан. Оланы ат туякъ гьызларын таптап, Эндирейге башлап Къырым татар ханыны, сонг буса Тюркия солтаныны ордулары етишген. Солтанны фирманы булан Эндирей Къырым татар мурза Оьздемирни ихтиярына берилген. Шолайлыкъда бир нече йыллар оьтген. Тюркия солтанны фирманын кюте туруп, Оьздемир мурза къызылбашлагъа къаршы давгъа юрюген. Ону ёлу къумукъ топуракъдан оьтюп, Дербентге, Ширвангъа етишген. Шо ёлунда ол жагьил атолу, шагьны есири ва ахырда белгили сардар Солтанмут булан ёлукъгъан, къурдаш болгъан ва къызылбашлар булангъы давда оьзюне этген кёмегине багъышлап огъар Эндирейни савгъат этмеге токъташгъан. Тарих агьвалатлар тез алышынып, Къырым татар ва османлы ордулары Темиркъазыкъ Кавказдан гетмеге борчлу болгъаны саялы, мурза шо нюдюрюн яшавгъа чыгъартмагъа бажармагъан. Шо саялы Солтанмут Эндирейни масъаласын оьзтёрече чечген: ясавлары булан гелип алгъан да къойгъан, бийлик къургъан.

Харлысыз бийликни башы болмакъ Солтанмутну оьктем юрегин солкъ эте, санларын рагьатландыра, оьзюне инанывун гючлендире. Къанлы урушланы ат туякъ чангы къаравландыргъан ойлары ярыкъланып, ону гьакъылы, саны юрегини назик гьислерине тынглай башлай.

– Эрлеге белден къабур къаздыргъаныкъ тамандыр, той арбалар екдирмеге замандыр! – деп пикрулашып, Солтанмут яш жанына ярагъан Чечек бийкени эсге ала. Къагьрулу, хатирсиз шартларда оьсген, тарбиялангъан къатты хасиятлы адамны юрегине йымышакъ, назик гьислер нечик таъсир этмеге болагъанлыкъгъа Солтанмут оьзю де тамашагъа къала.

– Гьейлер, бир де эсиме гелмей эди гьеч тюрлю гюч этивге ирия боларман, не де йымышарман деп, хапарсыздан гелип тийген сююовню сигьрулу гючю йымышатмагъа тюгюл, ирите экен юрек майларын! – деп сёйленип де йибере ол, ичинде от янып гетгенде. Шолай вакътиде ону гёз алдында Чечек бийкени гёзел келпети сагъындай ойнап, башына маъналы ой гелмеге де къоймай. «Яхари, зор агьвалатланы къудратлы агъымында талашагъан мени йимик къылычлыгъа гьашыкълыкъны назик гьислерине къурбанкъул болмакъ айыпдыр?» – деп, ол бир-бирде оьзю оьзюне урушуп да йибере. Тек урушгъан булан да, нечакъы къатмагъа къарагъан булан да ону юреги йымышай-яна, бары да инсанланы йимик ону жаны да табиатны инг де сырлы гючюне – сююовге есир тюше.

Сююв къуршагъан ойларын ари де, бери де айландырып, аталап – элеп къараса да, бир гьасилге гелмегенде, ол юрек тююнюн устазына чече.

– Сен, эфендим, сююовге не гёзден къарайсан? – деп сорай ол бир гюн, Аваби булангъы лакъырын узата туруп.

– Эки де гёзден къарайман, гьюрметли уллубийим, – деп иржая эфенди.

– Мен масхара этмеймен, гертиден де сорайман, эфендим...

– Сююв – гьакъ зат, уллубийим, осуз яшав ёкъ, – деп, эфенди уьстденсув айта.

– Сюймекликге не деп айтарсан?

– Сюймеклик адам учун уллу насип дермен, гьюрметли уллубийим.

– Балики, насипсизликдир?

– Яшавда не де болмагъа ярай, тек сююв гьис инсангъа насип учун берилген, – деп ташдыра Аваби эфенди.

– Сююв бутунга-къолунга бугъав уруп, уллу муратлагъа етишмеге тогъас болса, не этерсен, эфендим?

– Сюйгенимни аларман, шо заманда бугъав да чечилер, тогъас да оьзлюгюнден ачылар, гьюрметли уллубийим, – деп, Аваби атолусуна баш ийип илиякълы иржая.

– Мени юрегимни билегендей айтасан, эфендим. Иржайывунг негьакъ тюгюл, – деп, атолу оьзю де бираз ачыла.

– Магъа заман болгъан сени юрегингни билмеге, бирче аз чёрек ашагъанбызмы, башдан аз къыйынлар гечиргенбизми? Сагъа гьали де къыйын, бойдакълыкъ байрам-той тюгюл. Янынгда сюйгенинг болса, иш башгъа, олжагъа етер зат бармы? Терекге де емиш заманында бите, гьюрметли уллубийим, сагъа да заман етишген уьйленмеге, – деп, Аваби атолусуна таза юрекден насигьат бере.

– Мен де шолай ойлашаман, эфендим. Тезлик булан уьйленмеге герек, – дей, оьзю алышынып, бетине иренк гелген Солтанмут.

– Яхшы сагьатда болсун, уллубийим! Сагъа болгъан яхшылыкъдан къуванмайгъанлар оьмюрюнде яхшылыкъ гёрмеге магьрюм къалсын! – дей Аваби, атолусун гьакъ юрекден къутлап.

– Баракалла, эфендим! Сени къутлавунг мени учун къыйматлы, – деп, атолу устазыны инбашларындан къучакълай.

– Уьйленмек учун лап да арив вакътини танглагъансан, сардарым, – деп кавлана эфенди.

– Неге дейсен?

– Биринчилей, баш намартынг Зурхай бийден озгъансан, атынг эллеге айтыла. Экинчилей де, Анзор агъайынг гетип битмеген, уьйленив ишингни башын тутар. Уьчюнчюлей де, табиатны гёзел вакътиси – токъ гюзюбюз етишген! – деп, Аваби уллубийин уьйленмеге шабагьатландыра.

– Гертилей де, сен магъа къол береген шартланы санадынг! Узун сюренге салмайлы, этип къояйыкъ ишни! – деп, Солтанмут, ари-бери юрюп, къолларын бир-бирине ишый.

– Билемисен, эфендим? – дей ол, сёзюн узата туруп, – Мен эки гюн мундан алдын Къылыч агъасына йиберип, Чечек бийкеден хабар да билгенмен.

– Уланмы, къызмы?

– Улан хари!

– Не дей гёзелибиз?

– Мени къаршылыгъым ёкъ, атам этген кюйде болур! – деген, эфендим.

– Олай эсе, йиберип гелечилени де, етишдирип белгисин де, къалымын да, гелтирип къойма герек гелинни! Этербиз оькюртюп тоюнгну да!

– Сен чи алданокъ гьазирленгенде йимик этип де къойдунг, тоюмну?

– Гьазирленме къыйынмы сени йимик къудратлы уллубийге! Ич-ичинден гиреген уьйлеринг толуп палтарынг – малынг, къотанларда къойларынг, чалларда туварларынг, ёнгурчгъалы тюзлерде йылкъыларынг болгъан сонг, къыйынмы сагъа уьйленмеге! Олтурт аривюнгню гелтирип тёрюнгде! Ожагъынг авлетден толсун, оьзюнгден башлап бары да наслунг насипли болсун! – деп, уллубийин янгыдан алгъышлай.

– Олай эсе, сен, эфендим, арив кюю булан билдир Анзор агъайыма, узакъ къоймай ишни битдирсин, – деп, Солтанмут устазына тапшурув бере.

Аваби эфендини къуванчлы билдиривюн Анзор бек арив гёре, разилик бере, гелешмекни ишин де бойнуна ала. Шо ишни ол тийишли кюйде кютмеге де бажара. Бир жуманы ичинде къызны элтежек болжал да салына.

Чечек бийкени разилиги ва гьаракаты болмагъан буса, ишлер булай май сюртгендей сыргъалап да юрюлмес эди. Ол атасыны ожагъында айтгъаны болуп гелген къыз. Улан авлети ёкъгъа гёре, Дапюк бий ону эркелеген, эргишиге хас ругьда, хасиятда тарбиялагъан, ат минивге, окъ атывгъа, къылыч урувгъа уьйретген. Охувдан да ол къызын магърюм къоймагъан. Чечек бийке бир-бир гьикая, назму ва гьатта илму асарланы охугъан. Нечик алай да, ол оьзю шо даражасындагъы акъсюек къызлагъа тийишли къылыкъ ёрукъланы, адатланы, жамият аралыкъ мердешлени билген.

Чечек бийке ат минивню айрыча ушатгъан. Шо гьюнерге ол улусундагъы оьзю тенгли къызланы да уьйретген. Ахыр да Чечек бийке олардан «къыркъкъыз» черив де къургъан. Улусбашыны гьамиясыны гьисабына къыркъкъызгъа ол опуракъ гийдирген, савут такъдыргъан, ат миндирген, ашарлыкъ берген. Башлап оюнчакъгъа йимик къурулгъан къыз черив бара-бара янгыз бийкени тюгюл, улусбашы бий Дапюкню де аманлыгъын сакълайгъан савутлу гючге айлангъан. Черивдеги къызлар бийкесине амин болажакъгъа, ону буйрукъларына сёзсюз тынглажакъгъа ант ичген. Бийкеси де къыркъкъызына рагьмулу болажакъгъа, оланы менлигин якълажакъгъа, оьзю эрге баргъан сонг буса, олагъа азатлыкъ бережекге шарт этген.

Чечек бийке янгы он тогъуз яшына чыгъып тура. Табиат огъар ончакъы аривлюк бермесе де, кимни де тергевюн тартагъан къуймурлукъ, терен гьа-

къыл, таъсирли гьаракат берген. Ону булан бир сёйлеген гиши айрылып гетмеге болмай къала, неге тюгюл ону авазы къулакъгъа бюлбюлню сеси йимик чалына, сёзю шекер-шербет йимик татли тие. Шо татлилик тюгюлмю Солтанмутну юрегине бал болуп ягъылгъан! Ол къызны гёзлерини гюнесувдай ойнавун, оймакъ авзуну гюлдей ачылып иржайывун унутмагъа болмай.

«Биревню де сюймесмен!» – деп оьзюн къатты тутгъан Чечек бийкеге бирлери гелечилер де йиберген, тек ону юреги шолардан бирисине багъып да авмагъан, не къадар барысындан да къакълыкъгъан...

Оьзюн алда тилетгенлени къайсы булан тенглешдирип къараса да, Чечек бийке, Солтанмутну олардан бир баш оьр гёрген, нарт улангъа ошатгъан. Оьзю минген акъ бурун аргъумагъыны уьстюнде алтынлы садакъ-савутун да, сырывундан сасыкъ терлер чыгъагъан киришли гюбесин де йыртыллатып къарчыгъадай къайыр олтурагъан Солтанмутну батыр келпетин Чечек бийкени «эренлени къаттылыгъын танглайгъан» от юреги ушатгъан. «Тенгирим буюруп гьеч кимге олжа бола бусам, шу батыргъа барырман!» – деп ойлашгъан ол. Бир де, эки де ёлукъгъандан сонг буса, ону юреги Солтанмутгъа багъып даим талпына башлагъан. Янгыз къалгъан сайын, къызны гьакъылын тюрлю-тюрлю ойлар елей. Етишген къыз эрге бармакъ – ёрукълу иш. Сюювню кишенлеп де, сандыкъгъа салып яшырып да сакъламагъа бажарылмай! Сюювню насиби – къошулмакъдадыр! Гьашыкъ аривлер булан батырлар бир ожакъда ярашыр! Сыгъанышып уьй къуллукъ кютмек – олжаланы ишидир, аргъумакъ арив атлар чапдырмакъ, душманына къанлы тонав чечдирмек – батырланы ишидир! Солтанмут шолай батырланы бириси! Мен де огъар жутмандыр? – деп ойлаша Чечек бийке. Солтанмут булан бирлешмеге Чечек бийкени оьзлени къарывсуз улусуну сиясы гьалы да, атасыны «къаламы сынгъан къартлыгъы да» алгъасата. Ол энни девюрлер алышынгъанны, атасындан сонг оьзюне къалгъан улусну гьакимлигин оьзбашына юрютмеге болмажагъын англай, ону Солтанмутну бийлигине къошмагъа, оьзю де ону гьакимлигини тюбюне тюшмеге ичинден разилеше.

Солтанмутну танып оьтген гюнлени ичинде Чечек бийкени юреги алдан эсе гючлю гьарсиллене, кёп яна. Эгер алдын ол къыз юреги къайда экенни де билмей эди буса, гьали ону атылывуна талчыгъып, заман сайын кёкюрегине тийип-тийип къарай. Гюндюзлер чи ол нечик алай да къыркъкъызы булан баш алдатып да, абзардагъы був-бувчарлары, тотуркъушу булан ойнап да, къургъан аркъабашдагъы Тенгири ташына ибадат этип де заманны йибере. Гечелер буса ол ялкъып не этерин билмей, ялкъывун юхугъа батып унутмагъа алгъасай. Ол да бажарылмай, текеран гёзю юмулду десе, къулагъына Солтанмутну сеси чалына... Нагагь юхлап къалса да, Солтанмут, тюшюнде гёрюнюп, уята. Нечик алай да, къызны парахатлыгъы битген. Хапарсыздан гелип, окъдай тийген сююв ону шашдырып къоймагъа тура. Тезликде гелечи гелгенлик ону янагъан юрегине дарман бола. Сююв отуна тарыгъан къыз, назланмай, разилигин билдирип, ишни тынч битдире, къалымны хабарын да этмей...

Тойну болжаллы гюню етише. Гёксув улусну башы бюрче бийни къызын алып гелеген эндирейлилени гелин ва сеп арбалары юртуну тёбенги къапусуна ювукълаша. Оланы Чечек бийкени къыркъкъызы да, Солтанмутну он ясаву да узата.

Къыркъкъыз экиге пайланып, арбаланы орталыкъгъа алып юрюй. Олар къыпчакъ йылкъыны сайламлы алашаларына минген, садагъын, окъжаясын такъгъан, тёбелери хораз къанат булан безенген такъыя бёрклерин гийген.

Ясавланы уьчевю гелин арбаланы, гиччирек керванны алды, къалгъанлары буса арты булан геле. Йиликлери къысгъа гелген къумукъ атлагъа агъач ерин де къаплап минген, инбашларына темир окълу садакъ, беллерине къынгыр къылыч такъгъан шо уланлар гелинни гьар тюрлю хатар балагьдан сакъламагъа гьазир.

Сылап-сыйпап гийим гийген къыркъкъыз да, гюбе тёшлю ясавлар да гелинни гёз бебейидей къоруп, эсен-аман Эндирей къапугъа етдире.

Гьеч бир тюрлю къоркъунчлукъгъа, четимликге бойсынмай сыргъалап гелген керванны бир гёлемсиз къапучу чёп де гёрмей чаналата. Ол, той адатгъа гёре ёл къыркъып, тогъасланы ачмай токътай. Керванны башын тутгъан биринчи ясав, къапучуну «масхарасын» ёрукъсуз яравсузлукъ санап, огъар къамучу урмагъа белсене.

– Адат! Адатны билмеймисен? Къумукъ тюгюлмюсен? – деп къычыра ясавгъа, къапучуну артында токътагъан бир нече жагьил.

Ясав, къамучусун гьавада ойнатып, артгъа бурула: «Беригиз къапучугъа тийшилисин!» – деп, сеп арбагъа бувара. Къапучугъа сеп арбадан чилле къолъявлукъ да, къозлар да ташлана. Тогъаслар ачыла ва гелин керван юртгъа гире.

Тёбен авулну генг орамыны бурунчагъында да, бийни мюлклери ерлешген аркъагъа бурулагъан тар тыгъырыкъда да жагьиллер, гелин керванны токътатып, тийишли савгьатларын ала, шатлана.

Гелин, керван аркъагъа оьрленип, оьгюз арбалар ва атлылар уллубийни къангалы къапуларына ете туруп, ону алдына чыкъгъан накъыра-зурнайлар согъулуп, агьвайчылар макъам тартып йырлап, къызлар ва уланлар къабакъ алда бийип, дюнья тойну шат сесине янгырып къала. Уллубийни тах отавуну къалкъысында токътап къарнай чалагъанлар чы янгырыв сесге айрыча гюч къоша.

Уллубийни тах отавуну къапулары ачыла. Бир якъда къатын-къызлар гьалалай айтып, биревю якъда жагьил эргишилер ананайны къыздырып, гелини-себи булан арбалар эркин абзаргъа гире. Гиевню инамлы «нёкери» Къылыч, гелинни арбадан гётерип алып, аякъ тюпге яйылгъан халчагъа тюшюре, тирсегинден тутуп юрюте, уллубийни отав уьюню бийик посагъасыны оьр энегесине ону онг къолун тийдире, сонг янгыдан гётерип алып, чубулдурукъгъа етишдирип, оьзю къыргъа, абзаргъа чыгъа. Шо мюгьлетде уллубийни къалкъыбашындан ерге кёп къоз ва аралаш гюмюш акъча ташлана. Гелинни гьюрметинден адамлагъа себелеген шо савгъатлагъа, айрокъда гюмюш акъчагъа, яш да, уллу да ябурула, бирев биревню теберив-тюртюв болуп, къалмагъал гётериле. Айрыча янгырыв сес булан оькюрюп чалынгъан накъыра-зурнайны улуву, къарнайланы къувун салыву къалмагъалны солкъ эте. Жагьил уланлар ва къызлар гюп-гюп болуп айры токътай, харс ура, сюйдюмтаякъ узатыла. Той толу гючюне гире. Ону шат тавушу Эндирейни оьзюнде яшайгъанлагъа чы нечик де, ону оьрюндеги Гебеккъалагъа да, тёбениндеги Къызылъяр керменге де етише.

Гьалалай айтагъан къызлар гийген бюкме этекли, шарпаз белбавлу, къызыл-ала чыт гёлеклени арсар енглери, тирсекден сонг эки ачылып, уьст яны, артгъа чююрюлюп, байракъдай елпиллей.

Ананай айтагъан уланлар башларына акъ кийиз къалпакълар, уьстлерине гёк исхарла къапталлар, аякъларына сакътиян чарыкълар булан гюмюш чалывлу ишымлар гийген. Беллерине гюмюш хынжаллар такъгъан шо жагьиллер къолларына агъачкъомузлар тутгъан.

Абзарда той-йыбав гючлене. Зурнайчылар томалгъан яякъларын тешип, накъырачылар, шишген теплерин ярып къоймагъа тура. Бийийген жагьиллени санаву-саны ёкъ. Гёбелеклердей учагъан къызлар да, къаракъушлардай саркъагъан уланлар да, той абзарны ортасында айры жутлар болуп айланып, чанг чыгъартып бийийлер. Уллубийни тах отавуну экинчи къатыны узун пурхасында токътап оьрден таба къарайгъан бийке къатын-къызлар, къонакъ тиштайпалар тюпдеги шатлыкъны бек ушата, оьзлер де бийимеге-йыбанмагъа иштагьындан къыл яра. Инче къолларыны йымышакъ аялары къабаражакъны унутуп, олар къыздырып харс ура, оьзлер ушатгъан бийивчюге баракалла йибере, не де бир тюрлю савгъат багъышлай.

– Огь, не тизив бийий экен бу эндирейли жагьиллер! Уланына да, къызына да машаллагь буланы! – деп, къувана уланыны тоюна етишген Малика.

– Бизин къабарты жагьиллер де, эндирейли жагьиллерден озса тюгюл къалышмай, – деп сёз къоша къызардашыны яннавурунда токътагъан Анзор.

– Ону да тергеме ярай. Бар чы тойда къабарты уланлар! – деп иржая Малика.

Анзор, къызардашыны янындан тайып, тюпге, абзаргъа тюше, къабарты къонакъланы табунуна гелип, бир уланны бийимеге чыгъарта. Накъыра-зурнай къабарты кюйде чалына. Арты ерли, алды ерли саркъа юрюп бийимеге башлай къабартылы улан Темот. Эндирейли Гюлкъыз да чыгъарыла орталыкъгъа. Темот арты ерли, алды ерли саркъывун узата, ол гёнделенине туруп да йибере. Гюлкъыз, ону кююн билмей, эндирейче гюрен айлана, арекде токътап улангъа къарай, сонг орталыкъдан тая. Темот баягъы къайдасын давам эте. Халкъ огъар тамашагъа къарай, леззет чеге. Тек Темотгъа чы леззет тюгюл къызсыз бийимек! «Бийимеге къызыгъыз ёкъ буса, орталыкъдан таяман!» – деп, оьз-оьзюне ойлашмакъда Темот да бола, алдында къараявуз, исбайы тиштайпа да гёрюнюп къала. Шо тиштайпа, гюлдей иржайып, геме тёшюн герип алгъа тербенгенде, ону алтын камаллы инче бели юзюм борладай иеле, аякълары тюплерине май сюртюлгендей сыргъалай, дёгерек билеклерин яйып оьрге гётергенде буса, ону сари дарай полшасыны тирсекден эки ачылагъан хабалы енглери, къарлыгъачны къанатларыдай, ойнай. Къараявуз гёзелни бийивюню гьайранлыгъы къабарты уланны саркъывун артгъа сала. Эки де жагьил бир-бириндан къалышмасгъа къаст эте. Тиштайпаны къоллары, инче бармакълары ону юрегиндеги ажайып сырланы ачагъанда йимик чебер ойнай. Гьасиликалам, ону бийивюню чеберлигине тюпдеги къарахалкъ чы нечик де, оьрдеги акъсюек къаравчулар да мюкюрлюк эте. Ону бийивю Маликаны юрегине айрыча таъсир эте. «Гьейлер, къызны перделер йимик ойнайгъан чебер бармакъларына гёз тиймесин!» – деп оьз-оьзюне шыбышлап, ол оьрден тюпге, бийивчю тиштайпагъа багьалы чилле къолгъапларын ташлай.

– Кимдир, гьейлер, бизин мунча гёнгюбюзню ачгъан, разилигибизни алгъан шо жагьил тиштайпа, пагьмулу бийивчю? – деп сорай ол янындагъы тавкесине.

– Шо тиштайпа бизин уллубийибизни устазы Аваби эфендини олжасы Назлыханым, аявлу бийкем, – деп жавап къайтара тавке.

– Тьфу машаллагь! Гёз тиймесин! Бизин якъларда инсан гёрген пагьму тюгюл о тиштайпаны санларындагъы чеберлик! Къайдан гелген гёзелдир ол? – деп сорай, тамашалыгъы сёнюп битмейген Малика.

– Ол Дербентде эмирни хансарайында бийиген...

– Бизин бий отавубузда да огъар ер табулар! – демек булан, Малика сёзюн бёлюп, тюпде бийийгенлеге къаравун узата. Той юрюле. Накъыра бийимеге чакъыра. Йыбав гючлене.

Солтанмутну тоюну маънасы халкъны къуру къуваныву булан дазуланмай. Йыбавгъа олтургъанлагъа ашамагъа-ичмеге зат нечакъы тарыкъ буса да бериле. Уллубий юртлуларыны бирисинден де савбол алмай. Чакъырылса да, гелип болмай уьюнде къалгъан юрт агьлюлерине ол той пайын берип йиберте. Гьавайын йыбав, гьавайын ашав-ичив! Халкъны савлугъу! Табунлагъа пайланып олтургъанланы алдына къувурма, долма, чишлик салына, ичмеге бозаны агъы да, сариси де, жапа да, муселлес де бериле. Сюйгенлер къамуш аякъ толтуруп къымыс да баса, тек чагъыр чы юрюлмей. Къатын-къызланы алдына къувурма-долма булан бирче татлиликлер де, шербет сувлар да салына. Ашгъа-сувгъа биревню де арзымалы къалмай. Шолайлыкъда той уьч гюнге чыгъа. Къонакълар, къудалар, къайынлар гетмеге сюйгенни билгенде, Солтанмут олагъа къаршылыкъ этмей. Гелинни узата гелген къыркъкъызгъа маржан минчакълар, дарай къабалайлар бердирте, яхшы ёл ёрай. Къыркъкъыз бийкеси булан савболлашма сююп гелин уьйге гире. Башына ала гюлмелли байлагъан, уьстюне алтын къарышмалы яшыл дарай къабалай, тар балакъларына инжи торлангъан къызыл шалбар гийген Чечек бийке чилле чубулдурукъдан чыгъып гёрюне. Къыркъкъызыны бириси, болма ярай арасында тириси, аявлу бийкесин къучакълап, оьбе.

– Сенсиз биз не этербиз, аявлу бийкебиз! – деп, ол йыламсырай.

– Магъа да къыйын сизден айрылмакъ, аявлу къыркъкъызым! – деп тарлыгъа Чечек. Тек оьзюню бийкелигин сакълап, ол тез жыйыла.

– Мен сизин бугъавлагъандай сакъладым, гечип къоюгъуз. Энни сиз азатсыз, гьар ким оьзюгюзге ихтиярлысыз. Сизге де уьйленмеге, ожакъ тикмеге заман гелген. Къайтыгъыз, азат къызлар, уьйлеригизге. Савболугъуз магъа этген къуллугъугъуз учун да! – деп, ол къыркъкъызны уллусуна къайтара. Къыпчакъ алашаларыны туякъларындан учгъун ташлатып гьайдап чыгъып гете олар Эндирейден...

Тою да арив битип, олжасы да болуп, Солтанмут агьлю яшавун башлай. Олай демек – ол жамият яшавгъа хыр бере демек тюгюл. Уьйленмек ону бийлигини ишлерине жаваплы янашывун гючлендире. Инг башлап ол ясавларын от – тюбек булан таъмин этивню масъаласын чечмеге гирише, кёп алтын акъча да берип, къанлы Къарасайны орусланы Терки «гордогуна» йиберип, сатып тюбеклер, от, гюлле алдырта.

Агъайы Къабартысына гетип битгенче, Солтанмут ону булан да лакъыр этип къарай.

– Оьзюнг булан къалгъан минг атлы ёлгъа енгил чыгъагъан кюйню этмеге ярамасмы, агъайым? – деп сорай ол Анзоргъа.

– Оьзюнге кёмек этген адамланы хуржунларын толтуруп йиберегенни ерине «енгил» деген не хабардыр, иним? Англамайман...

– Оланы хуржунларын авур этемен, алтын-гюмюшюм ёкъ тюгюл, тек инбашларын енгил этмеге сюемен, – деп, уллубий къардашына иржая.

– Олай нечик бола, иним?

– Сени минг атлынг магъа тюбеклерин сатсын, алсын гьагъын... Окъжая такъса, енгил болмаймы дагъы инбашлагъа?

– Сени башынг яман ишлемей, иним. Тюз ойлашасан. Тек мен атлыларыма нечик англатайым?

– Сизге тынч тюбек тапмагъа, оруслар булан къатнайсыз. Стрележлерден сатып аларсыз. Мен сизге бергенни яртысын да алмажакъ воевод. Огъар недир, пачаны тюбек савуту кёп, – деп, Солтанмут къардашына ой сала.

– Ойлашып къарамагъа ярай, – деп, Анзор йымышап жаваплана.

– Ойлашмагъа зат да ёкъ, агъайым. Бираз алдын Къарасай Терки городокгъа барып беш юз тюбек алып гелди. Савут онда базарда да сатыла...

– Сен мени рази этип битдинг, иним. Тек алтынны къызгъанма! – деп, Анзор къардашына намус сала.

– Къызгъанмасман! Магъа бугюн тюбек савут алтындан да артыкъ! – деп, ругьлу сеслене Солтанмут.

Экинчи гюн уллубий, айтгъанын берип къабартылы атлылардан минг тюбек ала. Ону Ширван давунда къазангъан алтыны бир гюнюне табула.

Эндирейни уллубийи Солтанмут оьзюне, оьзге бир нече къабартылы бийге багъышлагъан Терик бой отлавлукълагъа да, сатыв-алывгъа да, къыйматлы савгъатлагъа да разилигин билдирген Анзор ва ону минг атлысы, тойдан сонг Эндирейде узакъ да токътамай, Къабарты элине къайта.

Бийлигини аманлыгъын сакълавну чараларын гёре туруп, Солтанмут Акъташ оьзенни Къызылъярында, Яхсайсувну Ташгечивюнде, Къуру оьзенни орта агъымында керменлер ишлете, оланы гьарисинде мингден кем болмагъан къадарда ясавларын сакълай.

Эндирейни оьр янында уллубий къушкъонмас тегенекден къора, тёбенинде буса таш бару тургъуза. Таш баруну алды булан къазылгъан терен сенгерни ягъаларына эмен азавлар орнатылып, ичине сув толтурула. Баруну къапусуну алдына сенгерни ябып къоягъан, тарыкъда буса жыйырылып ачылагъан шынжырлы кёпюр салына.

Бийлигини тах юртун бары да якъдан арив этип онгарывгъа Солтанмут айрыча тергев бере. Ол юртну базар майданын да, тезден берли алыш-беришчилер токътайгъан, гьали буса эсгиленген уьч кервансарайны да ярашдырта, жума межит ишлете.

Ширванда, Шемахыда, Дербентде гёргенлеринден уьлгю алып, ол Эндирейде фарс гьамам, мадраса, мактап учун янгы тизив биналар тикдире. Бийликни тах юрту янгырып, янгы опуракъ гийген яшёрюмдей безене бара.

Устазы Аваби эфендини тилегине къулакъ асып, уллубий, юртну арив еринде, Акъташ оьзенни ягъасында, гьужра учун бина къурдура. Эфенди онда юртлу яшлагъа билимлер бермеге, оьзю де илму ахтарыв ишлер юрютмеге уруна. Гьужрагъа ону янына охувчулар, муталимлер булан янаша юртлу хабарчылар да, йырчылар да геле. Авабини сиптечилиги булан ачылгъан ва ишлейген охув ожакъ элни «гьакъыл хазнасына» айлана. Ариден-бериден гелип

кервансарайда токътагъан бир-бир муштарлылар, дербишлер, гьатта алимлер ва язывчулар, Аваби эфендини гьужрасына гирип, ону булан маслагьатлаша, ону гьикая ва илму китапларын охуй. Оланы бирлери Авабиге де къолъязывларындан маълумат къоя.

Аваби эфендини олжасы Назлыгъа гьужрада айрыча къуллукъ тапшурулгъан. Ол шонда оьзюню багъывчу касбусун камиллешдире, юртлу къатынкъызлагъа дарман якъдан болагъан кёмегин эте. Бир-бирде огъар уллубийни отавуна барып Чечек бийкени савлугъун тергемеге де тюше. Бийке ону арив къаршылай, абурлай. Бара-бара эки де тиштайпа жан къурдашлар болуп да къала. Чечек бийке Назлыны багъывчу касбусуна сукълана, неге десе шо саниятгъа оьзюню де яшдан берли иштагьлыгъы бар. Гёксув улусунда дув табиатгъа ювукъ яшав шартларда тарбиялангъан Чечек бийке авлакъ отланы, тамурланы гьариси бир тюрлю аврувгъа дарман экенин биле.

Эндирей бийликни башы Солтанмут элини майишат гьалын беклешдиривню чараларын гёрмесе де къутулмай. Шону англап ол сынавлу арбачылары Таштемирни де, Ташболатны да сабанчы сынавун туврадан-тувра ашлыкъ оьсдюрювню тармагъына бакъдыра. Ата да, улан да, эндирей авлакъланы семиз топуракъларын сюрюп, арпа-будай чачып, бай тюшюм алып, уллубийни беженлерин ашлыкъдан толтура.

Бийлигини къарахалкъына да Солтанмут сабан салмагъа, гьайван сакъламагъа имканлыкъ бере, бийлик учун сабанчылардан жыйылагъан ясакъны, гьар тюрлю тёлевлени, къоду салывланы, бийге арба егив, сабан сюрюв борчланы, атолугъа этилеген оьзге тюрлю ишлени дазуландыра. Къарахалкъ уллубийни загьматчыгъа енгиллик береген шо чараларын ушата, ол элде адиллик, токълукъ, парахатлыкъ болсун учун, яллыкъ билмей чалышагъанны гёре ва ону якълай.

Ибрагьим
МАГЬТИБЕКОВ

Ибрагьим Магьтибеков 1972-нчи йылда Буйнакски районну Атланавул юртунда тувгъан. Ата юртундагъы орта школаны тамамлагъан сонг, Буйнакскидеги чебер школаны ва Дагъыстан чебер училищени охуп битдирген.

Охуйгъан йылларында ол Ушу спорт булан машгъул болгъан. 1989-нчу йылда Дагъыстанны бирикген командасына къошулуп, Россияны оьлчевюндеги ва халкъара ярышларда ортакъчылыкъ этген.

1990-нчы йылларда Буйнакски шагьарда, ата юртунда ва Магьачкъалада тренер гьисапда яшланы уьйретген, ушудан «Меселем» деген оьзюню школасын ачып иш гёрген, судья болуп да чалышгъан.

2002-нчи йылда «Бина» деген дизайн компаниясын ачып ишлеген. 2008-нчи йылдан тутуп Москвадагъы «Арт-Дизайн» деген студияда чалышгъан. 2010-нчу йылда Дагъыстангъа къайтып, Къуръангъа охума уьйретеген школа-интернат ачгъан ва шонда 2020-нчы йыл болгъанча ишлеген.

2015-нчи йылда Мамма Дибир ар-Рочини атындагъы Дин илму ва халкъара байлавлукълар институтун охуп битдирген.

2014-нчю йылдан тутуп Дагъыстандагъы ва Россиядагъы уьзюрюлеге кёмек этеген тюрлю-тюрлю фондларда ишлеген.

2006-нчы йылдан тутуп ата юртундагъы, сонг Магьачкъаладагъы «Ихляс» деген межитлени имамы болуп ишлеген. Бугюнлерде Буйнакски районну Буглен юртуну межитини имамы болуп чалыша.

И. Магьтибеков 2015-нчи йылдан тутуп уланы Мухтар ва иниси Жамал булан кинематография булан да машгъул. 2018-нчи йылда Александр Миттаны атындагъы киношколагъа охума тюшюп, сценарист ва продюсер касбулагъа ес болгъан. Онгъа ювукъ къысгъа чебер фильмлеге продюсерлик этген. Шо фильмлер Россияны ва дюньяны оьлчевюндеги тюрлю-тюрлю кинофестивалларда гёрсетилген. «Сав къалмакъ» деген фильми Тюркияны Адана шагьарында оьтгерилген «Алтын кежибаш» деген халкъара кинофестивалында ва Къазан шагьарда оьтгерилген бусурман фестивалында гёрсетилген.

Буссагьатгъы вакътиде И. Магьтибеков Дагъыстандагъы «PalpanFilm» ва Москвадагъы «LaternaNovaProduction» деген кинокомпанияланы къурувчусу гьисапда иш гёре. И. Магьтибеков бугюнлерде «Мосфильм» деген концерни кюрчюсюнде, Москвадагъы продюсерлени де къуршап, анадаш халкъына багъышлангъан «Тав айланмасы», «Операция «Тавлу»», «Тилсиз тавуш» ва шолай оьзге чебер фильмлени гьазирлевде иш гёрюп тура.

И. Магьтибеков – къумукъ ва орус тилде яратылгъан кёп санавдагъы шиъруланы ва хабарланы автору.

АНАНЫ ГЁЗЬЯШЛАРЫ

Чыт къумач булан торлангъан терезеден урагъан айны ярыгъы гиччи, тунукъ уьйню сюлдюрлер гёрюнердей ярыкъ эте. Грозный караватны темир башын къырав басгъан. Шону уьстюнде буса, къалын явлукъгъа да чырмалып, телеме-тешик болгъан тонну да гийип, чорайып олтургъан бир къарт къатын. Шо зыл къарангы мююшде оьзюню йыртыллавугъу булан, шунда яшав бар деп айтагъанлай йыртыллап турагъан эки гёз терезеге тикленген гьалда. Сийрек буса да, Абайны авзундан чыгъагъан акъ булутдай пус уьйде жанлы зат барны белгилей. Уьчюнчю белги де – Николай пачаны заманындан къалгъан къантарлы тамсагьат бу къарт къатынны къалгъан оьмюрюн оьлчейген йимик тамычыдай тамып тура. Сагьат, бирден юрюйгенин алышдырып, шынжырлар тартылып йиберди. Зенг урулду. Гёзлери гёрмей буса да, эки керен «тонг-тонг» деген тавушдан сонг, Абай сагьат эки болгъанны англады. Сагьат, бираз къавгъалап, къайтып Абайны пусун оьлчейгендей, юрюйгенин давам этди.

Бираздан сонг караватны пуржунлары гьанцыллама башлады да, Абай, аста-аста караватындан тюшюп, мачийлерине аякъларын сукъду. Караватны сувукъ темир башын оьзюню яркъычлы агъачдай къолу булан тутуп, къарангылыкъны ичинден ёл алып юрюдю. Сонг аста-аста терезе бар якъгъа барып, торну чангларын да тюшюре туруп ачып, оьзюню сокъур гёзлери булангъы бетин айны ярыгъына бакъдырды. Бираз заманлар токътап, теренден тыныш да алып, терезени янындан тайды, тахтамекге багъып юрюдю ва шону уьстюнде олтурду. Сонг бираз солувун алып, шону тюбюндеги къуманы булангъы легенни тартып чыгъарды. Шоссагьат жанланып, алып йиберип, билеклерин чююрдю, сувукъ сув булан жувунма башлады. Абайны гьар этеген гьаракаты, гьар иши уллу усталыкъ булан этиле эди деп айтса да ярай эди. Йыллар булан уьйренип къалгъангъа ошай, оьзю де тындырыкълы кюйде, мекенли ерине етишдирип, бир де эринмей уьчер-уьчер этип жувунду. Гёзю гёреген адамны пагьмусу етишмежек эди ону йимик эки янгъа бир тамчы сувну чачыратмай жувунма! Шондан сонг Абай, юн жорапларын да тартып, явлугъуна да чырмалып, тонун да гийип, къолунда леген де булан терезеге багъып юрюдю. Терезени ачып, легендеги сувну бошатды, шо сув да ерге етишгенче, буз гесеклер болуп тюшюп къалды. Къырдагъы сувукълукъ, уьйдеги сувукълукъ булан бирлешип, шу гиччи уьйню ичинде ел болуп айланды. Сонг, Абай терезени япгъаны булан дамп деп токътап да къалды. Терезени ярыгъындан тайып, Абай къарангы мююшге багъып юрюдю. Шонда буччагъы чюйрюлген терини ачып, къолларын кёкюреклерине тенг этди, гёрмейген гёзлерин кёкге де бакъдырып, узакъ бир затлар шыбышлай туруп токътады. Шондан сонг: «Аллагьу акибар!» – деп де айтып, къол байлады.

Сагьатны тинк-танкыны санаву тергевсюз къалды. Зенгни артындан зенг урулду, бу къарт къатын танг къатмай туруп шо терини уьстюнден дагъы таймады. Абай танг къатгъынча узакъ заман, япыракълары тёгюлген терекни бутакъларыдай къолларын да кёкге бакъдырып гётерип, Яратгъан Есибизге ялбарып,

алгъышлар тилеп турду: оьлгенлерине, таныш-билишине, къардаш-къурдашына, хасокъда жанына аявлу биргине-бир сав къалгъан ювукъ адамына – оьзюню азиз уланына.

Абайны уланы, оьзге жагьиллер йимик, кёп йыллар алда тахшагьаргъа рызкъысын далап эте гетген. Ва амма аракъны башын толтурма не де гьюнери етмедими, не де насип болмадымы – гери къайтма бети ёкъ кюйде къалды. Тек, тюзюн айтма герек, алдындагъы йыл гелип, анасыны уьюнде гиччирек алышынывлар этип чи гетди: эсги болгъан, агъач булан ягъылагъан печин тайдырып йиберип, орнуна газ булан ишлейген къазан салды, чыракъларын, лампабашларын ташлап, шавла береген лампалар да салып, орнунда счётчик де салып, гетген эди. Тек, не этерсен, булай къыйывсуз заманлар гелип къалажакъны ким биле эди дагъы? Замансыз заман, къышны чиллесинде, газлар булан токланы къайтарагъанны ким билип бола эди дагъы?

Шолай танг билинди. Минмарагъа да минип, молла къарлыкъгъан тавушу булан намаз чакъырды. Молла намаз чакъырып битгени булан Абай, суждагъа барып, биргине-бир азиз уланы атасындан къалгъан ожакъгъа къайтгъанны сююп, гьакъ юрекден Есибизге тилей турду. Ону сокъур гёзлеринден къайнап чыгъагъан гёзьяшлары, териге тамып, шону ичине гьазир сингип къала эди. Шолай узакъ заман башын гётермей Абай да къалды, оьзюне шонча гьасирет болгъан гюнеш, ап-акъ къарны шавлалары булан йыртыллатып, табиатны жанландырып къойду.

Къарт Абайны дуалары къабул болгъан буса ярай, арадан уьч гюн гетип, ону уланы юртуна къайтды. Къар кюрелмеген абзарда сав гюн, гелегенлени къаршылап, гетегенлени узатып, башын салландыргъан кюйде гече болгъунча токътады. Олар да тозулгъан сонг, инг биринчилей уьйде къалгъан зыл къарангы гечесинде, йыллангъан намазлыкъны уьстюнде де токътап, Мустапа дадайындан тезде уьйренген къайдада эсинде къалгъан затлар булан амал этип, намаз къылма токъташды. Суждагъа баргъанда, мангалайы териге ябушуп къалгъан бир буз гесекге тийди. Шо буз гесекде буса бары да узакъ гечелер булан Абайы этген дуалар, алгъышлар, тилевлер жыйылып, уланыны пусу, гёзьяшы булан ирип, яшавгъа чыкъма алгъасап тургъан болгъан экен.

Шаирни 70 йыллыгъына

Жават ЗАКАВОВ

Жават Закавов 1952-нчи йылда Буйнакск районну Тёбен Къазаныш юртунда тувгъан. Тёбен Къазаныш школаны битдиргенде, 1971-нчи йылда Дагъыстан пачалыкъ университетни филология факультетине охумагъа тюше. Университетни битдирген сонг, Буйнакск районну юртларында муаллим болуп ишлей. Школада охуйгъан йылларындан берли журналистикагъа гьашыкъ Жават 1986-нчы – 1991-нчи йылларда къумукъ тилде чыгъагъан «Ленин ёлу» газетни мухбири. 1991-нчи 1994-нчю йылларда яшлар учун чыгъагъан «Къарчыгъа» журналда адабият къуллукъчу,1994–2019-нчу йылларда Хумторкъали районда чыгъагъан «Сарихум» газетни баш редактору болуп ишлеген. Бугюнлерде «Ёлдаш» газетни мухбири болуп чалыша.

Ол «Ай ярыкъ гечелер» (2006), «Танггъа ачылгъан эшик» (2007), «Къаракъуш» (2007), «Йырны къанаты» орус тилде (2010), «Яшлыгъымны оьзени» орус тилде (2010), «Юлдузлу янгур» (2012), «Йыр дюньям» (2018) йылларда къумукъ ва орус тиллерде чыкъгъан шиъру китапланы автору.

Жават Закавов Россияны Журналистлерини ва Россияны Язывчуларыны созуну члени. Дагъыстан Республиканы маданиятыны ат къазангъан къуллукъчусу.

Бу йыл Жават Закавов тувгъанлы 70 йыл тамамлана. Журналны редакциясыны ва охувчуларыны атындан Жаватны бу агьвалат булан къутлай туруп, огъар къатты савлукъ ва яратывчулукъ ёлунда янгы уьстюнлюклер ёрайбыз!

ГЕЛЕР БИР ГЮН

«Заман гелир – халкъ кюрлюкде яшайгъан,
Къызбайлагъа тёшек салмай тёрюнде.
Намарт бийлер мысгъылламас, хорламас,
Мурдар итдей чирип ятар кёрюнде.»
Йырчы Къазакъ.

Къумукъ тюзюм эркин болар,
Топурагъым таланмас гюн,
Бар байлыгъым халкъгъа къалар,
Халкъ зарланмас, тарланмас гюн,
Жагьиллерим къыр къарамас,
Топурагъым сыйлар, сакълар,
Гелгинчиден иш сорамас,
Ана элин сюер, якълар,
Инаныгъыз, гелер бир гюн
Оьз элине халкъ ес болар.
Ятлар юлкъар башын-тюгюн,
Ана элден ёкъ-тас болар.
Гелер бир гюн, яшларымны
Яшларына къалар элим.
Къумукъ тюзде эркин яшап,
Тазаланар къумукъ тилим.
Гелер шо гюн – кант этмейли,
Сюемен деп ант этмейли,
Миллетбашлар халкъын сюйсе,
Къыйынына бишсе, гюйсе.
Аталардан къалгъан бизге
Ана элни къорумасакъ,
Балагь къобар Къумукътюзге
Бажармасакъ болуп биз сакъ.

ТЕПТЕРИМ... ТАЗА

Тептерим къар басгъан авлакъдай таза...
Къавшалгъан ат йимик бараман аста.
Къаламым къысматым къарлагъа яза.
Юрегим талпына яшамакъ къастда.
Аврувну алдында тобукъдан туруп,
Къул болма къастым ёкъ. Баш урман бир де.
Умутум зор этип, къалалар къуруп,
Кёп илгьам аламан оьзюме Оьрден.

Яшарман гьар гюнюм Тенгирим берген,
Гьёкюнме багьана болмасын йимик.
Минг макътав яшавда яратгъан Ерге,
Ябуша чыныкъдым алмасны йимик.
Гёз ачып гёргенде ярыгъын тангны,
Савумну билгенде хошлана юрек,
Гёнгюмню къытыкълай къушланы ангы –
Гьар инсан танглардан къуванма герек.
Яшавну башындан тайса да бир йыл,
Янгы йыл гелгенде умутлар тува,
Йыл гетип, къартлыкъгъа элтеген бир ёл
Оьмюрню арбасын токътавсуз къува.
Яшавдан тоймайлы дюньядан гетсем,
Насипдир «йыр арбам» халкъыма етсе.

НЕ ТАМАША ДЕВЮРДЮР

«Савбол, Россия.
Къулланы уьлкеси,
байланы уьлкеси...»
М.Ю. Лермонтов.

Не тамаша девюрдюр биз яшайгъан,
Бу не уьлке, къуллар булан байлар бар?!
Жагьиллеге яшав ёлун башлайгъан
Нече тюрлю оьрчюгеген ойлар бар.
Яшлар бавда яшлар байгъа, ярлыгъа
Айрылалар. Бай яшлагъа не де бар.
Дюнья «чуду», баягъы, шо барлагъа,
Мадарсызгъа, гьай эливаш, бар зат тар.
Яшлар бавда яшлар байгъа, ярлыгъа
Айрылгъан сонг, торайгъанда не болар?!
Ким этежек ярлыланы ярлыгъын?
Бай тайпалар гьар-бир ишде оьр алар.
Арасейден къаравашлыкъ, къулчулукъ
Юз алтмыш йыл алда тайгъан, ёкъ болгъан,
Тек не этесен, бугюнде де шо къылыкъ
Юрегине тюзлеп ургъан окъ болгъан.
Аталарым къан-тер тёкген, аягъан
Уллу Ватан еси ёкъдай талангъан.
Пакъырлагъа ер ёкъ басма аягъын,
Гьакимлеге аркъа таяп алдангъан.
Сен, Ватаным, къайсылайын барасан?!
Къушну йимик къанатлары майрылгъан.

Бай-бийлени, ярлыланы арасы
Кёк де, ер де йимик йыракъ айрылгъан.
Бир замангъы душманларынг дос этип,
Жагьиллеринг Европагъа сыйына.
Яш наслуну турсакъ булай тас этип,
Айт, Арасей, ким болажакъ гьайынгда?!

ДАГЪЫ НАСИП ГЕРЕКМИ?

Янгы йылда явду лопа-лопа къар,
Ирип тая ерге тюшген-тюшгени.
Сувлу къардай ирип бара оьмюрюм,
Тюшегендей емишлени бишгени.
Тереклер де эниш ийген башларын,
Болмайгъандай къаршы турма къышлагъа.
Сувукъмурза ойнатып гёз-къашларын,
Саламлаша къар ойнайгъан яшлагъа.
Къышлар булан тарт-соз этме амал ёкъ,
Къагьруланып этедир о къышлыгъын.
Сюйгенимни юрегине ёл тапмай,
Къардай ирип гетди мени яшлыгъым.
Гел, аявлум, къыйын-тынчны бёлейик,
Эки бёлсек, енгил болур авур юк.
Тенгиримден айырма деп тилейик,
Юреклеге салып бираз сабурлукъ.
Къардай ойнап, мен къонайым аянга,
Исси аянг иритежек юрекни.
Эки сюйген, бир-биревню аягъан
Сююнежек. Дагъы насип герекми?!

КЮР КЮЛКЮНГНЮ МЕН ТЮШГЕНМЕН ТОРУНА

Кюллю дюнья пашманлыкъгъа тюшсе де,
Сени кюлкюнг шону къувуп ёяжакъ.
Йыллар бою къатты еллер эшсе де,
Сени кюлкюнг къайгъыланы чаяжакъ.
Кюр кюлкюнге бошар гьатта боранлар,
Шайтан еллер тынып, дюнья яшгъарар.
Къар-буз тайып, къувлуп къалыр орманлар,
Шо кюлкюнгню гюллер ятлар, башгъалар.
Юрегимни къылын кюйлеп къоягъан,
Къурч кюлкюнг бар мени гёзюм ачагъан.

Къайгъы, дертим, болмагъандай чаягъан,
Бир кюлкюнг бар Аламгъа нюр чачагъан.
Сени жанлы кюр сесингден къанаман,
Шо кюлкюнгден гюч аламан яшама.
Кюй ёкъму экен, айт, къайтара, гьай аман,
Яшавумну сени булан башлама?!
Гёнгюм берип, гёнгюм алма кимим бар?
Шат кюлкюнгню тюшгенмен мен торуна.
Балики, шо жансыз болсам, жан салар,
Кюлкюнг болар балагьлардан къорума.

ЙЫР ЯЗМАГЪА БАШЛАЙМАН

Гюз гелген, гюнлер къысгъа,
Чыкъ геле чакъда-чакъда.
Тамаша юрек къыса,
Пашманлыкъ бардай чакъда.
Сыгъанакъ булан янгур
Тереземни сыйпалай.
«Эртен болгъан, тур, яш, тур!» –
Деп гьайым эте алай.
Сюймесем де турмагъа,
Хозгъаламан, тураман…
Герек ишге бармагъа…
Не этерсен, гьай аман!
Тез бошама гьали де,
Сагъа кёп иш къарагъан.
Уланынгны гьайын эт
Школагъа барагъан, –
Деп гюзгю ел шыбышлай
Къулагъыма астаракъ.
Яйылгъан лепекемни,
Чачларым сыйпап, тарап.
Абзарда къалгъан мишик,
Ачылып къалса эшик,
Уьйге гирмеге къарай,
Ишылып магъа ярай.
Адам йимик, мишик де,
Излейдир исси ерни.
Кирпи йимик буюкъгъан,
Ушатмай гюзгю елни.
Гюзню де бар англасакъ
Оьзтёрече леззети.
Гюзгю еллер, янгур-чыкъ
Жувагъан йимик бетинг.
Янгур ява жумалап,
Ел чайкъай тереклени.
Алаша булут япгъан
Гёнгюлсюз юреклени.
Сююнме сююнч де ёкъ,
Къайгъы де ёкъ къайгъырма.
Къаркъарада гюч де ёкъ,
Ер де ёкъ базып барма.
Санымдан санталыкъны
Силкип тайдырып, атып.
Йыр язмагъа башлайман,
Гьислеримни уятып.

МИНГ МАКЪТАВ ТЕНГИРИМЕ

«Танг яхшы болсун!» – дейсен,
Иржая туруп тангдан.
Тангдагъы таза гьава
Гюч, къуват бере сангъа.
Тангдагъы сюзюк ойлар
Ярыкъ эте юзюнгню,
Тазалай гёнгюллени,
Ругьландыра оьзюнгню.

Танг булан уянадыр
Сюювюм гьасиретли.
Тангдагъы таза хыял
Тазалай къайгъы-дертни.

Тангдагъы гюн шавлагъа
Яшыл отлар ланц эте.
Тангдагъы умутлагъа
Айт, сюйгеним, не ете?

Тангны ала чыкълары
Табиатны чаядыр.
Сююп, сюйдюртюп билмей
Гетген оьмюр заядыр.

Яшадым, оьмюр сюрдюм,
Гьёкюнчюм ёкъ йыллагъа.
Сюювюмню салгъанман
Тангда язгъан йырлагъа.

Тереземден танг ярыкъ
Урунгъанда гёзюме,
Минг макътавлар этемен
Тенгириме, тюзю, мен.

Минг макътав Тенгириме
Танг ярыкъгъа уятгъан.
Насиплидир гюн яшап,
Гече парахат ятгъан.

Насиплимен гелип сен
Тангым къутлап гетгенге.
Есибизге разимен
Сени къаршы этгенге.

Насиплидир гьар адам
Талайлы болса тангы.
Сюйгенимден ругьланып,
Башлайман гюнню янгы.

ТАВУШУНГ ЭШИТСЕМ...

Тавушунг эшитсем, талгъаным тая,
Гюн де бир айрыча бек шавла яя.
Елсиз шып эртенни эсиме сала,
Сав гюнюм сююнчден, къуванчдан тола.
Ойлу, йылы сёзюнг гёнгюмню ача,
Сюювге умутну урлугъун чача.
Тамаша бир гюч бар тавушда шо шып,
Сёйлемей къойсанг сен, гетемен шашып.
Сёйлесенг, гёремен сабурдан саркъып,
Сувларда юзеген акъ къувну къалкъып,
Чалына къулакъгъа анамны гьайлы
Сёзлери, гьалымны билмеге сююп.
Гёремен кёк юзюн юлдузлу, айлы,
Шып гечелени де турагъан уюп.
Тавушунг, оьзендей шарыллап агъа,
Шо тавуш ругь бере йыр язма магъа.

КЪОЙ, ГЁНГЮЛЮМ САВ ДЮНЬЯНЫ ГЬАВЛАСЫН

Тюбю тешик черме йимик гёнгюлюм...
Сююнчлерим бири къалмай бошагъан.
Абзар алда орнатылгъан гёк гюлюм
Не себепден гёзюн юмгъан, тавшалгъан?
Гёнгюм ачма гёзелим ёкъ янымда,
Умутларсыз тува, къата гёк танглар.
Жаным чыкъма турагъандай санымдан,
Мени гьалым ким билежек, ким англар?!
Бир сююнчюм – оьлме къоймай сакълайгъан
Уланым бар – Асхар тавум, умутум.
Дагъы гиши болмас мени якълайгъан
Къыйынлы гюн. Кёплер битген унутуп.
Гёкшумал гюз яя нюрюн, шавласын...
Язбаш йимик исси, йылы эртени.
Къой, гёнгюлюм сав дюньяны гьавласын,
Енгер йимик ичимдеги дертлени.

Хамисат ХИЗРИЕВА

ДАИМ БИРЧЕСИЗ

Гёрмесем де сизин хыйлы,
Суратыгъыз тёрде сыйлы,
Сёйлейгендей йылы-йылы,
Жыя эсимни.
Мен гичи кьуш бала эдим,
Сизден сююнч ала эдим,
Бал ютгъандай бола эдим,
Насипли эдим.

Акъ къушлардай учуп гетип,
Ахыратгъа чакъсыз етип,
Яшларыгъыз етим этип,
Къайгъы тирелди.
Ёлларымны йырагъысыз,
Женнетлени чырагъысыз,
Атам, анам, о дюньягъыз
Аллагь онгарсын.

ТЮШЛЕРИМДЕ САМА ЯША, АЯВЛУМ

Айрылывну отун магъа иширдинг,
Ареклерде къоюп, баврум биширдинг,
Турмас йимик тизлеримден чёкдюрдюнг,
Тынмас йимик зарлы гёзьяш тёкдюрдюнг.

Тюшлериме гел, аявлум, тилеймен,
Тюшлеримде сююнемен, кюлеймен,

Гёзюм ачсам, гетежегинг билемен,
Гетме мени тюшлеримден, тилеймен.

Тюлде йимик тюшлериме етесен,
Гёрюнмесенг, магъа кьыйын этесен.
Талчыкълы гюн болуп аркъа таявум,
Тюшлеримде сама яша, аявлум.

АНА ТИЛИМ

Ана тилим, азиз тилим,
Илмуланы кёпюрю.
Оьзгелердей айланмайсан
Бугъа йимик оькюрюп

Йылы елдей йымышакъсан,
Сюзюк сувдай тазасан.
Эл арада абурлусан,
Баздырасан, базасан.

Анабызны увузудай,
Къаныбызгъа батгъансан,
Къуннакълангъан яшны йимик,
Бешигимде ятгъансан.

Ана тилим, сеслерингде
Бёлелейни йыры бар,
Накъышлангъан сёзлерингде
Ананы минг сыры бар.

Ана тилим, нюр себелей
Иссилигинг, ярыгъынг,
Ана тилим анам йимик
Яшавумну тарыгъы.

Ана тилим – Асхар тавум,
Умутумну къулагъы,
Гьеч заманда къурумажакъ
Мени Кавсар булагъым.

Татывлусан, тузу, бурчу
Ярашынгъан аш йимик,
Эркелеймен къучагъынгда,
Анасына яш йимик.

Ана тилим, бал кюмесинг
Узатасан толтуруп,
Бал пайлайсан табиатны
Тизлеринде олтуруп.

Тышпачалыкъ тилде сёйлеп,
Ана тилден кюсмейик.
Ругь байлыкъдан айрылмайыкъ,
Тахларындан тюшмейик.

Ана тилде сёйлеп билмек –
Ана тилге къуллукъ, бил.
Ана тилде сёйле, къулум,
Акъсамасын къумукъ тил!

АМАЛЛАРЫМ

Амалларым – юрегимни яшмыны,
Ярыгъына тынышым генг алына.
Амалларым – сююбюмню ташгъыны,
Чомуламан сююнчюмню балына.

Амалларым, жаным йимик аявлу,
Дарман болуп етишелер ярагъа.
Авур гюнюм болуп аркъа таявум,
Сююнч къатыш болуп чыгъа арагъа.

Амаллар – о уллу насип билгенге,
Къулач яйып къаршылама бараман.
Амалларым жыйылышып гелгенде,
Дюньяланы еси йимик боламан.

Гъайранлыгъы, гёзеллиги кююмню,
Амалланы сюювюнден алгъандыр.
Амаллагъа бакъгъан уллу сюювню,
Къызашлагъа ата-ана салгъандыр.

Сёзлеримни айландырып йырлагъа,
Йырларымда амалларым алгъышлап,
Бир токътамай йырлар эдим олагъа,
Инг де арив йырларымны багъышлап.

СЮЮВ

Сююв, неге гёзьяш болуп агъасан?
Гёзьяшынгда киринген мен, юзгенмен.
Сююв, сен чи уллу оьгей анасан,
Нече-нече умутларым уьзгенсен.

Бир гертинге кьошуп, булгъап юз ялгъан,
Къайгъыланы агъуларын ютдурдунг.
Къолларыма сагъа багъып узалгъан,
Къызгъанмайлы къызгъан темир тутдурдунг.

Нече-нече мени кёкге бозартдынг,
Нече керен тилетдирдинг Тенгирден?
Чишлик этип оьпге-баврум къызартдынг,
Тек юрегим болма ярай темирден.

Пегъливанчы болгъанман ток телингде,
Тюшмесе де башымдагъы бир тюгюм.
Неге тюгюл юрегимни тёрюнде,
Болма ярай шаирликни бюртюгю.

ТЕК МАГЪА СЕНСИЗ.... .

Бир гюн гюмез кёк къаралып къалды,
Айлана якъны булутлар алды.
Яшмын яшнады, ялын ташлады,
Хапарсыздан буз явма башлады.

Терек чайкъалды, батылды терге,
Къуш бала бирден йыгъылды ерге.
Гюллери тюшген терек тырнала,
Къуш учуп болмай, ерде къыйнала.

... Магъа да шолай яшмын яшнады,
Терекдей боюм къуруп башлады.
Ялгъан сёзлеге юрегим бишген,
Языкъман,къушдай терекден тюшген.

Гюл терекге чи мен тез етермен,
Къайтып яшнама кёмек этермен.
Языкъ къушну да, сыйпап аларман,
Къуш уясына элтип саларман.

Булутлар тайып, гюн чыгъар бирден,
Гюл ийис яяр тереклер ерде.
Къуш, къанатланып, кёклеге етер,
Тек магъа сенсиз ким кёмек этер?

Чингиз АЙТМАТОВ

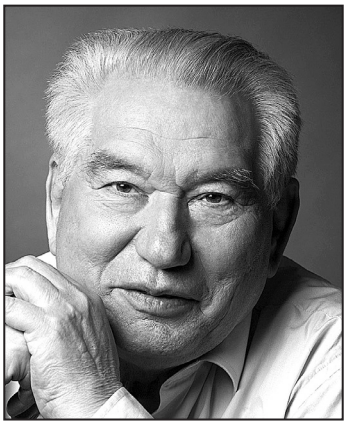

ГЁБЕК ИТ

Чингиз Айтматовну **«Денгиз бойлап чаба Гёбек ит …»** деген повестине гёре, къысгъартылып бериле).

… тюпсюз учурумну уьстюнде – къарангылыкъ, сувну уьстю булан Аллагьны Ругьу гезей.

Биринчи баш.

Биринчи сурат.

Къарангылыкъ. Къарангылыкъда шыбышлайгъан тавушлар эшитиле. Олар Сувана къавумну къатынлары. Къатынлар оьзлени эренлерине аманлыкъ тилейлер.

Къатынланы тилевю:

Рагьмулу Ругьлар, бизин эренлерибизни яман ругьлардан – кинрлерден сакълагъыз! Эренлеге денгиз булан яшлайын къатнама тюше. Уланларыбыз аталары булан гьавгъа бирче чыкьса, яман ругьлар къазаплана, олагъа бир балагь къопдурма къарай. Бирине бир къыйын гелтирип, биревюсюн – дагъы бир де не сувгъа, не агъачгъа гирмесге ант этдире. Олар бек оьчлю, адамлагъа яманлыкъ этме кюй излеп айлана.

Рагьмулу Ругьлар! Бизин эренлерибизни яман ругьланы – кинрлени жазасындан арек этигиз!

Ананы тилеги:

Рагьмулу Ругьлар! Бугюн мени балам – уланым Кириск Окъчу къавумну айтылгъан гьавчулары булан денгизге биринчилей чыгъа. Ол гьали де яш. Ону адашдырма, гёнгюлсюз этме бир зат да тюгюл. Ол оьсюп, аякъгъа туруп битсе чи, яман ругьлар – кинрлер огъар бир кар этип де болмажакъ эди. Гючлюлерден олар къоркъа.

Ер юзюнде денгизде гьав этмекден къыйын ва къоркъунчлу бир зат да ёкъдур. «Гьакъыл башдан, бажарывлулукъ яшдан!» – деп, бырынгылар тегин айтмагъан. «Далапсыз – тухумгъа юк», – деп де айтыла. О буса: «Эргиши далапчылыкъгъа гиччиден уьйренме тарыкъ!» – демек.

Рагьмулу Ругьлар! Эмрайин ва Кириск – ата ва улан гьавгъа бирче чыкъгъанны кинрлер билмесин, тилеймен сизге! Къой олар, Кириск гьали де гиччи, авзундан сариси де таймагъан деп турсун! Ондан не болажагъы гьали де белгисиз, амма гележекни ким айтып бола?! Балики, гьавчулар, къарт да болгъанбыз деп, гьавчулукъну къоюп да къояр. Балики, тухумну аркъа таяву, азыкъ табывчусу Кириск болар! Шолай болма да герек чи! Болуп да гелген. Наслудан наслугъа!

Берекетли Топуракъ! Къудратлы Сув! Тилеймен сизге балам Кирисге кёмекчи болугъуз! Къой, ол айтылгъан гьавчу болсун! Гьавда тюшген азыкъны уллугъа да, яшгъа да тенг пайламагъа огъар насип болсун…

Музлукъ чабып чыгъа.

Музлукъ. Кириск къайда? Гетдими денгизге?

Анасы *(къатты буварып).* Сен не сёйлейсен, Музлукъ? Ол агъачгъа гетгенни сен билмеймисен?

Музлукъ. Агъачгъа?

Анасы *(шыбышлап).* Эренлер денгизге чыгъагъанда, гьар заман шолай деп айт, къызым … *(бек къычырып).* Гьей, Кириск, агъачланы къуруларын алма къара! Сакъ бол, агъачлыкъда адашып къалма!

Музлукъ. Кёп агъач гелтир … тез къайтмагъа къара!

Анасы. Тюз айтасан, Музлукъ!

Музлукъ. Ол агъачдан къайтгъан сонг…

Анасы *(хыяллы кюйде*)… Сонг болажакъ байрам! Уллу отлар ягъажакъбыз… Берекетли денгизни алгъышлап, йырлар айтажакъбыз… къоркъув билмей, гьав этеген, бизин Окъчу тухумну эревюллери Оргьанны макътап, мени уьягьлюм – Эмрайинни ва иниси Мылгъунну эсгерип… Олар уьйретежек Кирискни… Суванаы къавумун артдырагъан, варислерине варислер къошагъан кюйлеге…

Гетелер. Теплер тююле. Шаман теби.

Не ерлерде юзесен сен, Сувана?
Сени къайнар къанынгдан ярала яшав,
Сени къайнар къанынгдан яралгъанбыз бу дерияда!
Сени исси къарнынг – лап тизив ер дюньяда!
Не ерлерде юзесен сен, Сувана?
Сени акъ кёкреклеринг – нерпаланы[1] башлары йимик,
Сени акъ кёкреклеринг – эмдирген бизин денгиз ягъада.
Не ерлерде юзесен сен, Сувана?
Сагъа багъып юзер бугюн лап гючлю эрен,
Къарнынг сени чечек ачсын деп бюрден,
Къавумунг сени артсын деп ерде…

Экинчи сурат.

Сагьнагъа къайыкъны алып уьч эргиши чыгъа: Оргьан, Эмрайин, Мылгъун. Кириск чабып геле.

Мылгъун. Бугъар къара сен! Биз чи сен уьйде янтая, – деп тура эдик. Къолунгдан да тутуп, сени уьйге элтген, – деп ойлаша эдик.

---

1 *Нерпа* – тюйленни бир журасы.

Кириск. Не эте! Гиччи бебейменми мен, къолумдан тутуп элтме?

Мылгъун. Я, масхара этемен! Бир-биревге тогъушмайлы, ялкъып оьлейикми?!

Оргьан денгизге къарай. Эренлер юклерин ерлешдире. Кириск Оргьанны янына геле.

Оргьан. Гече юхламадынгмы?

Кириск башын силлей.

Оргьан. Мен де гёз юммай, танг къатдырдым… Денгизни урувундан ерлер къартыллай эди, эшитдингми?

Кириск. Эшитдим… толкъунлар бир яман оькюре эди… къачан токътай экен…

Оргьан. Да-а-а… Алдын бары зат башгъача болгъан. Шо Лувр оьрдек болмагъан буса, дюньябыз бюс-бютюн башгъа болажакъ эди – ерлер сувгъа къаршы, сувлар ерге къаршы давламажакъ эди. О заманларда табиатда къуру ер болма да болмагъан… Янгыз сув болгъан.

Кириск. Янгыз сув?

Оргьан. Дюр.

Кириск. О не оьрдекдир Лувр деген?

Оргьан. Бакъ-бакъ – генг танаву булангъы къыр оьрдек! Гъали де уча бола уьстюбюз булан сирив-сирив болуп. О заманларда шо Лувр оьрдек сав дюньяда йымырткъасын салма къуру ер табып болмай, яп-янгыз уча болгъан.

Кириск. Оьрдекге уя тикмеге не от, не къамуш сама болмагъанмы?

Оргьан *(башын чайкъай)*. Айлана якъ сув, арты-алды ёкъ дерия – денгиз… Лувр оьрдек йымырткъасы сувгъа тюшюп къалардан къоркъуп, къычыра туруп, сувну уьстю булан уча … Шо заманда оьрдек, сувгъа къонуп, олтура – тёшюнден къанатларын юлкъуп, къувун тёшеп, сувну уьстюнде уя тиге. Гьона, шо сувну уьстюнде къалкъыйгъан уядан таба, дюньяда ер яратылма башлай. Шондан берли сув – ерге, ер буса – сувгъа къаршы ябуша. Адамгъа сувну да, ерни де арасында къалма тынч тюгюл.

Кириск. Неге?

Оргьан. Неге тюгюл де денгиз адамланы топуракъгъа байлангъаны саялы сюймей. Сен сюемисен бизин геме тёбебизни?

Кириск. Сюемен…

Оргьан. Гёбек итни тёбеси деп огъар негер айтагъанны билемисен?

Кириск. Ону ким де биле. Шо лап бийик тёбени аты шолай эженге! Гертиденде, о Гёбек итге оьтесиз ошай, оьзю де денгизни бою булан чабагъан йимик… Денгизни ичинде кёп йыракъдан да гёрюне.

Оргьан. Токъта, токъта…. Сен къайдан билесен ону? Сен чи денгизде бир де болмагъансан?

Кириск. Атам айтып билемен. Мен оьзюм де сюемен Гёбек итни тёбесин, ону бийиклигин сюемен! Ону лап башына чыгъып, денгизге къарамагъа, онда оьсеген емишлени жыймагъа сюемен. Суву тиш чартлата, айрыча татывлу.

Оргьан. Дюр-дюр…Тербенейик!

Денгизге чыгъалар.

Денгиз тыныш ала. Сув да, къуру да бир бирине къайнар кюйде урунгъанда, сувукъ пуслар, тютюн йимик, бурула туруп юрюй. Денгиз оькюре, дувлай. Гёбек итни тёбеси буса яхшы бийикде, гертиден де, ариден

къарагъанда, денгиз бойлап чабагъан итни эсге сала. Гёбек ит ерлешген ер, денгизни теренинден де, агъачлыкъны къалынындан да, къолну аясында йимик, ачыкъ гёрюне. Шундан таба танг ярыкъда гиччи къайыкъ денгизге чыгъа.

Эмрайин ва Мылгъун кюсмен чала, къалакъланы экиси де бир оьлчевде юрюте. Атасы, заманда бир, уланына багъып, «Гьы, нечикдир дагъы?» – дегенлей, сакъал тюбюнден къарап, иржая. Къарт Оргьан буса, сёнген юллесин де соруп, олтургъан. Гёбек ит бирден гёрюнмейген болду, барысы да жанланып йиберди.

Эмрайин. Гёбек ит уьюне гетди!

Мылгъун. Гетди, гетди!

Эмрайин. Кириск, сен эс этдингми? Биз юзебиз – Гёбек ит буса денгизни бою булан чаба.

Мылгъун. Къачан къарасанг, Гёбек ит гёз алдынгда бола. Сонг бирден ёкъ болуп къала. Буса, Гёбек ит уьюне къайтгъан. Ер буса бизден хыйлы ариде къалгъан…

Оргьан. Шолаймы экен? Къайтгъангъа ошай. Шолай буса, ишлер арив бара. Гьей, Кириск, Гёбек итге бери къайт деп къычырма сюймеймисен, баликн, къайтып да къалар?

Барысы да кюлей, Кириск де кюлей.

Кириск. Буса, къайыкъны артгъа бурма тюшежек – сонг къайтажакъ!

Оргьан. Алгъасайгъангъа ошайсан! Ишге урунайыкъ. Таман къарагъанынг. Къарагъан булан денгиз битеген зат тюгюл. Къоркъуп сама турмаймысан? Башлап бир тири гёрюне эдинг …

Кириск. Ёкъ, Окъчум, къоркъмайман! Къоркъма не бар мунда?

Оргьан. Денгизге биринчилей чыгъасан.

Кириск. Эсиме де гелмей.

Оргьан. Мен буса, биринчи гезик, тюзюн айтайым, бек къоркъгъан эдим. Къарайман: сувдан ягъалар гёрюнмей. Айлана якъ толкъунлардан толгъан. Уьйге къайтмагъа сюемен… Сора олагъа – Эмрайинге, Мылгъунгъа, нечик эди олагъа?

Олар жавап орнуна, кюсмен чала туруп, башын силлеп, иржаялар.

Кириск. Мен буса къоркъмайман!

Оргьан. Гючлю яшсан сен! Айт гьали, Гёбек ит къайсы янда къалды?

Кириск. Шо янда!

Оргьан. Мекенлими? Къолунг чу къартыллай.

Къолуну къартыллайгъанын енгме къарап, яш бираз онггъа багъып гёрсетди.

Кириск. Гьона, шонда!

Оргьан. Гьали тюз гёрсетдинг! Эгер къайыкъ бурну булан токътаса, Гёбек ит къайсы янда болажакъ?

Кириск. Шонда!

Оргьан. Ел бизин о якъгъа буруп къойса?

Кириск. О янда!

Оргьан. Яхшы, айт гьали, гёзлеринге бир зат да гёрюнмей, айлана янынгда сувдан къайры зат гёрюнмей буса, не этежексен?

Кириск. Мени гёзлерим гёре…

Оргьан. Къайсы гёзлеринг?

Кириск. Не билейим, къайсы экенни. Балики, олар мени къурсагъымдадыр, гёрюнмей буса да, гёредир.

Бары да кюлейлер.

Оргьан. О да тюз. Бола олай гёзлер. Амма олар къурсакъда болмай.

Кириск. Меники буса къурсакъда.

Оргьан. Дюр, дюр, яхшы гёрегенге ошай къурсагъынгдагъы гёзлеринг… Олай буса, Гёбек ит бизин гьавну уьйде турагъан кюйде юрюте. Бизин артыбыз булан чабып тургъан буса, ол батылып къалмасмы эди?

Кириск. Озокъда!

Оргьан. Гёбек ит бизге не учун тарыкъ, билемисен? Уьйде де къалып, бизин уьйлерибизни сакълагъаны ва биз гьав этеген ерге, адашмайлы етишмек учун тарыкъ. Дагъы тарыкъмы бизге Гёбек ит, тюгюлмю?

Кириск. Тюгюл! Гьали биз къайсылай юзме герекни оьзюбюз де гёребиз.

Оргьан. Яхшы ойлашсанг? Алгъасама гьали …

Кириск. Гьали шунда Гёбек ит негер тарыкъдыр?

Оргьан. Негер тарыкъдыр? Уьйге нечик къайтажакъсан? Къайсылай юзежексен? Къайсы якъгъа? Англаймысан? Етишгендокъ, эсде сакълама къара – атав Гёбек итге не яны булан бакъгъан – сонг билежексен, къайтывда къайсы ёлну танглама герек ва не вакъти чыкъма тюшегенни.

Кириск. Къарангы буса? Гече геч бусакъ денгизде? Бир зат да гёрюнмей буса? Гьы? Сонг нечик билме герек Гёбек ит не ерде экенни, къайсы янда экенни? Гьы? Айт!

Оргьан. Шо заманда да билме бола! Шо саялы да юлдузлар бар! Юлдузлар тюз ёлну гёрсетежек! Эгер де къайсы юлдуз къайда экенни мекенли биле бусанг. Уьйренерсен, заман бар гьали де. Сен Лувр оьрдекни уьлкерин билемисен?

Кириск. Билемен деп тураман…

Эмрайин. Аз-маз биле, мен огъар гёрсетгенмен. О азлыкъ эте. Дагъы да уьйренме герек…

Бары да тынып токътагъан.

Кириск *(оьзюне).* Денгиз… Денгиз… Гёбек итни тёбесинде, мен чабып ойнайгъанда гёрген денгиз тюгюлсен … Сен башгъасан… Янгыз сув… терен ва къарангы… янгыз акъ булутлардан толгъан кёк… дагъы бир зат да ёкъ сувдан къайры, не къыш, не яз, не орманлар, не къаялар…

Гёбек ит къайсы янда экенни эсде сакълама герек, дагъы да эсде сакълама герек ел къайсы яндан эшегенни, тёбеге гюн къайсы яндан багъагъанны, булутланы да унутма тюшмей, тас этмес учун ёлну… элтеген уьйге… анама, гиччи къызырдашым Псулкгъа… оьсюп гелеген гиччи Музлукъгъа…

Уьчюнчю сурат.

Анасы, Псулк ва Музлукъ опуракъ тигелер.

Анасы. Бурун заманларда, гьалиден кёп алда, денгиз ягъада яшайгъан уьч агъа-ини болгъан. Уллусу бек югюрюк, бары ерге етишеген, чалт яш болгъан. Ол къубагийик гишини къызы булан уьйлене ва бары къубагийик табунланы есси болуп, тундрагъа гёче. Гиччиси буса гьыз алып юрюйген ва бек тюз

урагъан окъчу болгъан. Ол да оьзюне агъач есисини къызын алып, гьавчу болуп, тайгагъа гете.

Музлукъ. Ортанчысы?

Анасы. Ортанчысы буса – акъсакъ болгъан. Не чабып, не гьыз алып, не окъ атып бажармайгъангъа, бирев де огъар, къатын этип, къызын бермей болгъан. Агъасы да, иниси де муну гёммек денгизни ягъасында, яп-янгыз да къоюп, гетгенлер. Ол буса, балыкъ тутуп, шону булан яшавлукъ эте болгъан.

Псулк. Языкъ…

Анасы. Бир гюн ол денгизге тор да ташлап, олтуруп турагъанда, ону торунда бир жан тырпыллап йибере. Къарай – гьайран болуп къала! Торда – Сувана! Аривлюгюн айтып битдирме къыйын! Къаркъарасы – гюмюшден къуюлгъандай къувлуй, тёшю – къар йимик ап-акъ, гёзлери – отдай яна, учгъунлар чача. Улан Сувананы тордан чыгъарып, гётерип ала. Сувана, гюмюш къанатлардай къувлуйгъан къоллары булан уланны бойнун къучакълай… Къучакълашгъан кюйде, къайыкъда авуп да къалалар... Шо заман ол, оьзюню къайыгъы, кёклеге атылып, денгизни толкъунларына урунуп, чайкъала деп ойлаша … Сонг, толпан сейир болгъанда, Сувана къайыкъдан атылып, денгизге тюшюп, юзюп гете. Улан огъар: «Гетме, Сувана, къайт!» – деп ялбара, ол буса сесленмеген кюйде, денгизни теренине сингип, ёкъ болуп къала.

Псулк. Толпан да ёкъда къайыкъ неге олай чайкъала эди?

Анасы. Бар эди толпан… бар эди… Шо толпан оланы ичинде эди… Оьсгенде, оьзюнг де англарсан… Гече де, гюн де ол, гёзюнден гёзьяш тёгюп: « Къайт да, Сувана! Къайтмай бусанг, ариден сама бир гёрюн дагъы!» – деп, ялбара туруп, денгизни бою булан, сарнай юрюй:

Не ерлерде юзесен сен, Сувана?

Денгизни суву артылагъанда да, денгизни суву тартылагъанда да, юрюй, сарнай:

Не ерлерде юзесен сен, Сувана?

Ай ярыкълы гечелер де юрюй, сарнай:

Денгиз – мени сагъынчым,

Денгиз – мени гёзьяшым…

Ер – мени янгыз башым!

Къарангы гечелер де юрюй, сарнай:

Не ерлерде юзесен сен, Сувана?

Сув артылагъанда да юрюй, сарнай,

Сув тартылагъанда да юрюй, сарнай…

Музлукъ. Сонг не болду?

Анасы. Яйны бир яллав гюнюнде, Сувана гёрюнмесми экен деп, денгизге бозаргъан кюйде, улан ягъа булан юрюй. Бирден йылайгъан яшны тавушу чалына, ол тавушгъа багъып чаба. Яп-ялангъач сабий… сувну сайында да олтуруп: «Кимдир мени атам?», «Къайда мени атам? – деп йылай. Сабий ону гёргендокъ: «Атам! Мени аявлу атам! Ал мени къолунга, мен сени уланынгман», – деп, атасына гиччи къолларын узата. Ол, баласын алып, бавруна баса…

Улан тез оьсе, уллу бола. Гьавгъа юрюп башлай. Айланагъа белгили бола: къатты улан, далаплы улан, къоччакъ улан! – деп, аты данггъа чыгъа. Уланны бек абурлап, огъар агъач къавумну адамлары оьзлени аривлюкге айтыл-

гъан биргине - бир къызын берелер. Яшлар да тува. Шолайлыкъда, Сувананы къавуму артма башлай. Шондан берли байрамларда шо йыр йырлана:

Не ерлерде юзесен сен, Сувана?
Сени къайнар къанынгдан ярала яшав…
Сени къайнар къанынгдан яралгъанбыз бу дерияда!
Сени исси къарнынг – лап арив ер дюньяда!
Не ерлерде юзесен сен, Сувана?
Сени акъ кёкреклеринг – нерпаланы башлары йимик…
Сени акъ кёкреклеринг – эмдирген бизин денгиз ягъада.
Не ерлерде юзесен сен, Сувана?
Сагъа багъып юзе бугюн лап гючлю эрен,
Къарнынг сени чечек ачсын деп бюрден,
Къавумунг сени артсын деп ерде…

Къарангылыкъ. Сувана чыгъа. Гьайран гёзел. Ол оьзюне тарта, оьзюне чакъыра.

Дёртюнчю сурат.

Денгиз. Толкъунлар. Къайыкъ. Оргьанны Сувана булангъы биринчи эсделиклери.

Оргьан. Сувана… Мени къуванчым, мени талчыгъым… дюньяларда чекген мени азабым… Юрекни лап яшыргъын сырларын англама къарадым – инсанны гьакъылы англатып болмайгъан, тюшлерибизде гёрюнеген, жанынг къыйнайгъан гёрюнюшлер булангъы, гёрюнмейген байлавну сырын ачма, англама къарадым … болмадым. Ва даим де шо тюшлени къайтып-къайтып гёрмеге сюемен… гьасиретликден гьалсыз болуп, сени сагъынып оьле туруп, Сувана, сени булангъы къайнар ёлугъувну гёзлеймен.

Сувана… Сагъа гьасиретимден, Сени гьайран сююювюнгню янывун сезмек учун, лап гючлю юзеген хортмагъа айланып, денгизлени теренине чомулар эдим… Сен буса, балыкъ кебингни ташлап, гьайран гёзел къатынгъа айланажакъсан… Биз, бир-биревге, тие-тиймей юзе, бир-бирде бир-бирибизге енгил уруна туруп, янаша юзежекбиз… Янгыз биз экев ва уллу денгиз… Экибиз де, яшав оьзюнден башланагъан ва оьзю булан битеген татлиликни татывун сезе туруп, даимге бир-бирибизге сингип къалажакъбыз…

Кириск. Окъчум! Окъчум! Уян! Эмрайин, Мылгъун! Атавгъа етишдик! Гьона – Гиччи Эмчек!

Оргьан. Не атав? Болма кюй ёкъ…

Туман геле. Гьавчулар бу не эженни англап болмай.

Оргьан. Ёкъ, бу атав тюгюл. Гиччи Эмчекге гьали де хыйлы юзме герек. О – биревю ягъада. Атавгъа ошамай деп тураман, атав болма кюй ёкъ.

Мылгун. Булай атав бу сувларда бир заманда да болмагъан, биз гёрген зат тюгюл. Гиччи Эмчек буса сол янда, бу не зат эженни мен чи билмеймен.

Эмрайин. Туман сама тюгюлмю? Не де булутму экен? Балики, толкъундур? Толкъун буса, неге тербенмей дагъы?

Оргьан. Шосу бар чы да, не зат экени белгисиз? Туманмы, булутму, ким биле ону, мундан къарап? Тек атав тюгюл. Туман буса чы, сююнме зат ёкъ.

Эмрайин. Къайырмас, ел алышынмай турса, шодур. Не зат буса да, тербенмей, къатып чы тура. Бизге о якъда этме зат ёкъ, турсун шо еринде.

Юзюв узатыла.

Эмрайин. Муна, Гиччи Эмчек! Гёремисен, Кириск?

Кириск. Гёремен! Гиччинев зат, туташ ташлыкъ, не ошай эмчекге!

Эркеклер кюлей.

Оргьан. Юзейикми… Ташланы арасындан оланы ятывун тапма уьйрен. Дагъы ёгъесе, сенден герти гьавчу болмажакъ.

Кириск тергевлю къарай. Мылгъун ва Эмрайин шо заманны ичинде кюсмен чала.

Оргьан. Гьы, гёрдюнгмю сен?

Кириск. Гёрмедим…

Мылгъун. Гьона шовву итти ташны гёремисен, сынгъан тишге ошайгъан, шогъар ювукъда къызгъылт бузлавну гёремисен, шоланы ортасына къара!

Кириск. Гёрдюм! Гёрдюм!

Мундан къарагъанда, Кириск денгиз йыртгъычланы сыртларын гёре – зор къаркъаралы, тюклю къуйрукълу йыртгъычлар тербенмейли ята. Ариден оланы уллу ташлардан айырмагъа къыйын.

Шо мюгьлетден уруп яшны гьалеклик еледи. Башлана тура – муна герти денгиз йыргъычлар! Муна – уллу гьав!

Эмрайин, Мылгъун ва Кириск денгиз йыргъычланы ятывуна онгарыла. Яшына туруп, гёрюнмейли, олагъа багъып тербенелер. Кириск, олардан артда къалмагъан кюйде юрюй, юреги гьалек урагъанны ва оьзюн оьктемлик булан гьалеклик къуршайгъанны сезе башлады.

Олар, йыртгъычланы ятывуна ёлун узата туруп, сюйкеле, авур тыныш ала, къаркъарасындан тер агъыза туруп, о янгъа, бу янгъа тергевлю къарагъан кюйде, юрюй. Гьав башлама онгайлы ерге етишип, арив ерлешип, тынып токътадылар.

Кириск. Тийме сама тийгей эди! Тийгей эди!

Эмрайин. Ур!

Кириск гёзлеп урду, тиймеди.

Эмрайин. Дагъы да ур! Тез бол!

Кириск бираз долана къалды. Мылгъун, бу онгайсызлыкъны тюзлей туруп, эки керен урду. Гьавчулар яралы нерпагъа багъып чапдылар.

Мылгъун. Къайырмас, сени уьстюнлюклеринг гьали де алда. Орта эмчекге юзежекбиз, онда гёрерсен нерпаланы уясын!

Кириск. Бираз алгъасадым…

Эмрайин. Огъар сен къыйналма. Бир ургъандокъ, гьавчу болуп къалмай. Атышып боласан, азыкъ сенден къачмажакъ, Кириск!

Эмрайин къайыкъгъа Оргьанны янына юрюдю.

Кириск. Сувуп да битмеген, исси кюйде…

Мылгъун. Адамлар биз гелтиреген азыкъгъа къарагъан, нерпаланы эти, майы болмаса, яшавлукъ этме къыйын… Майы да арив, дёрт бармакъны къалынлыгъында. Яман болмады!

Эмрайин къайтды, ону бир зат чы къыйнай. Ону булан Оргьан да бар.

Эмрайин. Алгъасама герек! Чакъны ушатмай тураман!

Оргьан. Биз рази эженни Курунг эшитсин! Башы яман башланмады!

Оргьан олтуруп, нерпаны бавурун гесеклер этип туврады. Бираз туз да себелеп, гьавчулар бавурну бал татытып, ашап йибердилер…

Мылгъун. Исси-иссилей нече де арив де бола татыву. Юрек тутажакъ…

Оргьан. Чий бавурну Кириск герти эргиши йимик ашай! Ютуп йибер, кёп ютма къара! Гече сувукъ болажакъ, уьшюмеклик бар. Бавур буса къаркъарада иссиликни сакълай. Бары аврувгъа – эм де дюр оьзю.

Эмрайин. Кёп ашап къойдукъ, шоссагьат сувсап да болдукъ.

Оргьан. Орта эмчекге етишгенде, чайны иситербиз, сувну къоюп турайыкъ. Тербенейик. (*нерпаны юрегинден бир гесекни гесип)* Савбол, атавну есиси – Курунг! Сен де багъышла бизин, нерпа!

Бары да къайыкъгъа мине. Юзелер.

Оргьан. Бираздан Орта эмчек гёрюнежек.

Кириск. Окъчум! Сув сюемен!

Оргьан. Онча бавур да ашап, сув сюймейми? Биз барыбыз да сув сюебиз, шолай тюгюлмю?

Эмрайин ва Мылгъун дюр дегенлей, жавап гьисапда, башын силлей.

Оргьан. Буса, бираз сувлар да ичип, сонг тютюн де чыгъарарбыз…

Оргьан, сувну чоргъадан сюзюп чыгъарып, багъыр чомучгъа тёгюп онгара.

Оргьан. Ма, ич! Сонг къалгъанлагъа да берерсен! Тёкмей ич! *(Кириск иче)* Мадар болдуму? Гёзлеринг айтып тура болмагъанны! Бираз къуяйым дагъы да. Бавур – гючлю зат! Ягъада болгъан бусакъ, челек булан ичсенг де къайырмажакъ эдим!

Кириск. Огь, къандым ичип!

Сонг кюсменчилеге къуйду. Кириск сув булангъы чомучну гьарисине оьзю элтип бере. Бу экев чю чомучну шоссагьат тюбюн чыгъарды, дагъы да къуйма да тюшдю.

Оргьан. Сен гьали де гиччисен, оланы къаркъарасына да къара! Иши де къыйын. Кюсменчилер сувну кёп сюе. Сиз де гьали, акъ этип йибермегиз. Оьзен ягъада олтурмагъансыз!

Мылгъун. Да-а, оьзен ягъада олтургъан бусакъ, не писсиревюбюз бар эди сени сувунга. Не гючлю затдыр о – чий бавур!

Бешинчи сурат.

Оргьан юллесин толтура, тарта. Сувананы экинчилей эсгериливю.

Оргьан. Адам сюйген зат тюшюнде неге болмай экен? Ким къоймай? Кимден гьасилли? Маънасы недир? Сувананы унутма сююп, не де этемен. Оьзюм-оьзюме: «Неге мен о гьакъда ойлашаман? – деп сорайман. Бары-ёгъу да белгисиз Сувананы сагъынагъан чагъыммы мени? Ажжал инбашынгда токътагъанда да, умутлар сёнмей экен… юрек къарт болма сюймей… Шо саялы башынга шолай ойлар да геле, шолай тюшлер де гёрюне. Оьзюм де шо тюшлер, къайтып-къайтып, гёрюнгенни сюемен, Сувана булангъы ёлугъувну чыдамсыз гёзлеймен.

Сувана чыгъа. Оьзюне тарта, чакъыра.

Оргьан. Муна дагъы да гелдинг! Сёзсюз токътагъансан … Бир сёз сама айт! Ял эт мени… не этежегимни оьзюм де билмей тураман. Сени мен нече де сюемен, эшитемисен? Янгыз сенсен мени насипли этип болажакъ… Сёйле!

Кириск. Къарагъыз! Къарагъыз!

Гюмезни ябып, денгизни уьстю булан гелеген къалын къара туман гёрюне. Дюньяны савлай ютуп къойма сюегендей, бираз алдын Кириск оьзюн

атавгъа ошатгъан якъдан, къарагъанны къоркъутагъан, кюлтюс толпан, ел къувалап, ташгъынлайын басып геле. Шо мюгьлетде туманны ярып гелеген зор уллу толкъунну ачувлу акъырыву айлана якъны оькюртюп къойду.

Алатолпан.

Эмрайин. Къайыкъны бур!

Оргьан. Елни эсде сакълагъыз! Вёре, елни унутмагъыз!

Мылгъун. Толкъун! Толкъун! Ура тура!

Эмрайин. Къайыкъны бур!

Гёз юмуп, гёз ачгъынча, олар бир дюньядан башгъа дюньягъа чыгъып къала. Кинрлер, толкъунлар булан бирче, буланы къайыгъын бир якъдан бир якъгъа ташлай. Не кёк, не денгиз гёрюнмей – алатолпан. Къайыкъны бир оьрге, бир тюпге ата, бир - бирде толкъунланы арасында тюе, токъалай.

Кириск. А-а-а-а…

Оргьан. Мени тут! Магъа илинме къара! Бек тут!

Толкъун бираз сейир бола, амма, къара ажжалдай, къалын туман, шо бир кюйде, тербенмей токътагъан.

Орман. Гье-е-ей! Менмен! Кириск мени булан! Эшитемисиз?

Эмрайин. Эшитебиз! Биз ерибиздебиз!

Оргьан. Ел эсигиздеми?

Мылгъун. Ондан не пайда?

Оргьан. Биз къайыкъны бурагъанда, ел къыбла-гюнтувушдан таба эше эди. *(Огъар бирев де жавапланмады).* Биз Кириск булан къайыкъдагъы сувну ташлап йибережекбиз, сиз де чыдама къарагъыз. Кириск, сен къоркъма. Гел, сувну ташлап йиберейик. Ёгъесе, бизге дагъы да къыйын болажакъ. Муна, мен саплуну да тапдым, сен де чомуч булан сувну ташлап йибер. Алдынгмы чомучну? Ал деймен сагъа!..

Кириск. Алдым, окъчум, алдым. Узакъ къалажакъбызмы дагъы да? Магъа къоркъунчлу.

Оргьан. Магъа да къоркъунчлу… Биз эргишилербиз, чыдамасакъ болмай.

Кириск. Биз батылмажакъбызмы, окъчум?

Оргьан. Батылмажакъбыз… Батылсакъ, бизге шолай буюргъан болажакъ. Бир къолунг булан мени тут, биревюсю булан сувну ташлама къара. Кириск, муна бизин сув бочкебиз де табылды. Вёре, сакъ бол! Ону бек тут! Бочкени тас этме ярамай! Сувсуз къалгъынча, оьлгенибиз къолай. Англадынгмы? Янгыз оьзюнге таян… эшитемисен?

Бираз солкъ болгъан толпан, янгыдан уллу гюч булан гётерилди.

Эмрайин. Бары затны ташла!

Мылгъун. Ташла! Ба - ты – ла - быз!

Тавушу къарлыкъгъанча, бары яман сёзлени къычыра туруп, Эмрайин ва Оргьан нерпаны гьаран балагьгъа къайыкъдан тюшюрюп, тюбеги-неси булан, къайыкъдагъы бары затны денгизге атды.

Алтынчы сурат.

Уяныв.

Оргьан биринчи уянды. Ол оьзю не ерде экенин ва айлананы аралап алгъан, оьзлени къуршап, тербенмей токътагъан не зат экенни англап бол-

май турду. Шо буса – оьзюню толу еслигин билдирип, тынып токътагъан, Уллу туман эди…

Гёзлери бираз ачыла туруп, къарт Оргьан къарангылыкъны ичинден гёрюнеген къайыкъны ва адамланы сюлдюрлерин эс этди. Гечеги толпан булан ябуша туруп, гьалсыз болгъан Эмрайин ва Мылгъун – гьариси гьар янгъа ташлангъан. Кириск сувгъа йибиген ва сувукъдан уьшюгенликден, жыйырылып ятгъан.

Кириск *(уяна туруп).* Окъчум, окъчум! Сувсапбыз!

Оргьан. Сувну барыгъызгъа да бир йимик бережекмен. Толпандан сонг сувну къангъынча ичме герек. Къалгъан янына, мен тийишли гёрген кюйде, кимге нечакъы къуйсам, шончакъы ичежексиз…

Сонг бочкени чайкъап, сув белине ерли барны билдире. Сув къуя.

Мылгъун. Онгмагъыр Туман… Ерни, Кёкню ютуп, дюньяны ёкълап къойду…

Эмрайин. Бу гече де тунлукъда оьтсе ярай… Кёкде бир юлдуз сама гёрюнмей…

Мылгъун. Налат болгъур, Туман!

Сувана къавумну къатынлары гьавчулагъа тилеклер эте.

1. Кёклени Ругьу! Тилейбиз сагъа! Юлдузларын якъ кёкню!

2. Еллени есси! Уян! Гьавчулагъа кёмек эт!

3. Кёклени Ругьу! Еллени есси! Кёмек этигиз!

4. Кёклер юлдузларын якъса, гьавчулар ёл табар эди! Шу зулматдан къутулуп, уьйге къайтар эдилер.

5. Тилейбиз сизге! Рагьмулу ругьлар! Оланы уьйге, ана топуракъгъа, къудратлы Гёбек итге къайтагъан ёлун ярыкъ этигиз!

Анасы. Сен нечиксен, балам Кириск? Гёбек итни тёбесинде уллу отлар якъгъанбыз…

Кириск. Анам… сув сюемен… сув… Эсингдеми, анам, авруйгъаным эсингдеми… терлеп-бишип, сыкъма-сув эдим… шо заманда да ичим сувсапгъа яллай эди… гьали де шолай ичим гюе… Анам! Сув сюемен… сув…

Анасы. Эсимде, балам… оьзюм де бек къоркъгъан эдим… Атанг да ёкъ уьйде… денгизге гетген…

Кириск. Мен буса сув сюе эдим… Атам тез къайтып, сув бергенни сюе эдим…

Анасы. Сагъа сув ярамай эди, яшым… къумач гесекни дым этип, эринлеринге гьаран тийдире эдим… Бираз чыда, яшым! Эртенге ачылып къалажакъсан, – деп, сагъа къарап, бозлай эдим…

Кириск, яшым, эмли сувлар гелтир деп, Бийдаякъгъа тиле, балам! Аста булан ичингден: «Бийдаякъ къушум! Бийдаякъ! Эмли сувлар гелтир магъа, Бийдаякъ! – деп, арив этип, Бийдаякъгъа айта тур. Сонг гёрерсен, ол, учуп гелип, бетинге салкъын чыкъланы бюркюп, эмли сувлар ичирип, сени сапа-сав этип къояжакъ… Арив тиле, яшым…

Анасы гете.

Кириск. Сув бер да, Бийдаякъ! Бийдаякъ! Сув бер да!

Оргьан. Не сюесен, Кириск?

Кириск. Сув … Сув…

Оргьан. Ёкъ, Кириск. Бираз чыдама тюшежек.

Туманны къарнында бирдагъы бир гече тувду. Оьрде бир юлдуз сама гёрюнмей. Юзмекни маънасы ёкъ.

Кёкде юлдузлар гёрюнмесми экен деп къарайлар. Гёрюнмеди. Ел сама чыкъмасмы экен деп къарайлар. Чыкъмады.

Кириск де юлдузланы къаравуллай эди. Тюнегюн ахшамгъы агьвалатлар ону абдыратды, юрегине къоркъув къуйду. Амма тюнегюнгю алатолпандан чыкъгъаны, бары къыйынлыкъ битди, балагьдан къутулдукъ деген умутлагъа инамлыкъ бере эди. Гёбек итге къайтма юреги алгъасай, къангъынча сув ичме, тойгъунча аш ашама сюе. Дагъы узакъ чыдама гьалы къалмагъан, узакъланггъан сайын сувсаплыгъы арта, ачдан ичи къыра… болгъан чакъы тез уьюне, анасына етишме алгъасай…

Кириск. Сув… Сув…

Эмрайин. Оргьан…

Мылгъун. Оргьан!

Энни лап да къыйынлы ерине – сув пайлавгъа етишгенни англап, Оргьан силкинип гетди.

Эртен вакъти. Оргьан сувну оьзю къуя. Башлап ол сувну Кирискге узатды. Сонг Мылгъун ичди. Ондан сонг – Эмрайин. Олар ичеген кюйге къарасанг, къоркъувунг геле… Гьали оьзюню гезиги етишди, ол оьзюне бир тамчы сама сув къуймады.

Эмрайин. Олай неге этесен, окъчум. Барыбызгъа да бир йимик къуй! Тюнегюн де шолай этдинг, бизге къуюп, оьзюнг ичмединг. Оьле бусакъ, бирче оьлейик!

Оргьан. Магъа болмаса да ярай!

Эмрайин. Ёкъ, тюз этмейсен! Буса, мен де ичмежекмен!

Оргьан. Я мунда ичме зат да ёкъ! Не сёйлейсиз сиз! Мен саялы да Кириск ичсин! Ма, Кириск, ич. Бир затгъа да ойлашма.

Мылгъун. Ич!

Эмрайин. Ич…

Оргьан. Ич.

Кириск. Ёкъ… Ичмеймен…

Оргьан. Сен билемисен мен нечакъы сув ичгенмен бу яшавда! Сагъа буса гьали де кёп яшама тарыкъ… Англадынгмы мени, Кириск? Ич! Сен ичме герексен! Сен мени гьакъымда ойлашма. Ма!

Кириск ичди.

Оргьан. Гьы, нечик этейик? Юзебизми?

Бирев де жавапланмады.

Эмрайин *(терен кюстюнюп).* Къайда юзейик?

Мылгъун *(ачувланып).* Къайда юзейик деген не? Юзебиз! Юзюп тургъаныбыз къолай, шу ерде оьлгюнче!

Эмрайин. Бу туманда, къайда юзегенингни де билмей, юзмекни не маънасы бар?

Мылгъун. Магъа туман авара тюгюл! Сени шо туманынга тюкюрмеге де сюймеймен! Ёгъесе, мен шу къайыкъны чюйре айландырып къояжакъман, барыбыз да балыкълагъа аш болагъан кюйде! Англадынгмы мени, Сакъаллы Эмрайин?! Юзебиз! Англадынгмы?..

Эмрайин. Сабур бол, Мылгъун! Мен чи сёз ёругъуна айтгъан эдим. Юзе бусакъ, юзейик. Токътап тургъанча, юзген къолай. Тюз айтасан. Къайда, юздюк!

Къалакъланы оюкълары янгыдан къыжыллады. Амма къайыкъны еринден тербенивю гьисленмеди, еринде къалкъып турагъанда йимик эди.

Мылгъун. Мен буса шо сени туманынга тюкюрме де сюймеймен! Тюкюрме де! Эшитемисен сен, Сакъаллы Эмрайин? Мен биз бек юзгенни сюемен! Тербен, сакъаллы, эшитемисен мени? Тюкюрме де сюймеймен шо сени туманынга! Айландыр къалакъланы! Айландыр деймен сагъа!

Эмрайин де бу оюнгъа гиришди. Мылгъун ва Эмрайин бири бириндан артда къалмайгъан кюйде, къутургъан жанланы йимик, уллу ачуву, оьчю бардай, бары гючюн салып кюсмен чала.

Мылгъун. Адаршай! Адаршай!

Хыйлы заман шолай турду.

Оргьан. Гьали магъа тынглагъыз. Булай йыллар бола. Етти, сегиз, он гюнлер де къала денгизни уьстюн туман басгъан кюйде, шо да – дюньягъа тюшген къыргъын, аврув йимик зат. Шолай туман буса шу туман – къысматыбыз бизин къыйынлы болма багъыйлы. Ашыбыз да аз къалгъан, сувубуз да. Мен ойлашагъан зат – бизге яхшы тергевлю болма тарыкъ – кёкден гёзлери бизни айырмай, гьавагъа къулакъ асып турмасакъ болмай – ябалакъ учмагъа имканлы. Ерни де, атавну да арасында бусакъ, ябалакъ бизге ёл гёрсетме бола. Къушлар ачыкъ денгизде, бир янгъа да бурмагъан кюйде, тувра учалар.

Мылгъун *(тунукъ)*. Эгер биз ерни де, атавну да арасында тюгюл бусакъ?

Оргьан *(сабур)*. Олай буса, гёрмежекбиз ябалакъны.

Мылгъун *(тунукъ)*. Эгер шо ябалакъ бизин уьстюбюзден учмайлы, айланып, башгъа яндан учса, шо заманда не болажакъ?

Оргьан *(сабур)*. Шо заманда да гёрмежекбиз ябалакъны.

Мылгъун *(ачувлана туруп)*. Гёрмежекбиз да? Олай болгъанда ябалакъны биз гёрмежекбиз? Гёрмежек бусакъ, негер токътагъанбыз? Къурсакъ аврув бармы мунда?

Мылгъун къайыкъны бурнуна да чыгъып, къалакъгъа таянып, къанкъайып токътагъан.

Мылгъун. Гье-е й, сен къанчыкъ болмасанг, къанчыкъ! Еллени есси бусанг, гёрсет гьюнерингни! Къайда сени еликген еллеринг? Орунунг оюлгъур, оьлюп сама къалмагъанмысан, къанчыкъны бири, къанчыкъ?! Яда сени саякъ итлер аралап, шо ит талагъырынгны, къайсына бакъдырагъынны билмей, къуйругъунгну да гётерип, токътагъанмысан? Яда барысына да бирче бакъдыргъанмысан шо хужунгну? Жавап бер! Неде сен унутгъанмысан бу къалын туманда биз къамалып турагъанны? Бизин булан гиччинев яш барны сен билмеймисен? Ол сув сюе, эшитемисен? Сув сюе! Бизин орнубузда сен не этер эдинг? Еллени есси бусанг, йибер еллерингни! Йибермей бусанг, тыкъ шоланы да шо нас къуйругъунгну тюбюне! Эшитемисен? Лап да гючлю боранланы йибер! Йибер, къанчыкъ! Йибер толпанларынгны! Уруп авдарсын къайыкъны! Толкъунлагъа гёмюп къойсун! Гьай, сен, нажжас! Йибер, шо сени ябагъы сыпатынгны мен тюкюрюкге боягъынча! Сув яравума йибитгенче бетингни! Муна сагъа! Ма сагъа! Ма!

Мылгъун къалакъны ташлап, къолларын бетине де къаплап, къычырып, йылай.

Мылгъун. Биринден бири увакъ яшларым… Эки къызым… уланым… оьзю де янгы юрюп башлагъан …

Кириск. Окъчум! Окъчум! Мылгъун агъа неге йылай?

Оргьан. Гьали токътажакъ. Сен къоркъма. Бары затгъа къулакъ асып турма. Бола олай. Бар зат арив болажакъ.

Эмрайин юлкъунгъан къалакъны къайыкъгъа, оьзюню гьамангъы ерине, къакъды.

Эмрайин. Сабур бол, Мылгъун. Сен тюз айтасан, тумангъа тюшгенче, толпангъа тюшген къолай. Бираз токътайыкъ, денгиз ачылып къалар. Не этме герек …

Тыныв.

Кириск *(аста)*. Окъчум, о сен айтагъан ябалакъ атавгъа негер уча?

Оргьан. Мен сагъа айтма унутуп къалгъанман, булай уллу туманда денгизни уьстюнде янгыз ябалакъ бола учуп. Ол атавлагъа гьав этме уча, бир-бирде нерпаланы балаларын тута. Ону гёзлери гечелер де, гюндюз йимик, арив гёре. Оьзю де ол уллу, къуватлы къуш да дюр.

Кириск. Мени болгъан буса эди шолай гёзлерим… Къарап, къайсылай юзме герекни шоссагьат билежек эдим, шоссагьат ягъагъа етишип, къангъынча сув ичежек эдим…. Магъа буса эди шолай гёзлер…

Оргьан. Эгь… Гьар кимни оьзюню гёзлери бола … (*тыныв*). Сагъа бек къыйынмы? Чыдама къара. Чыдасанг, яхшы гьавчу болажакъсан. Сувну гьакъында ойлашма, башгъа затланы ойлашма къара.

Еттинчи сурат.

Оргьан, тавну тёбесине къонгъан къаракъуш йимик болуп, къайыкъны къуйрукъ янында олтургъан. Къарт ахырынчылай тартма, тютюн чыгъарма сюйсе де, Сувананы гьакъындагъы ойлар гьакъылын елеген… Сувана буса ёкъ…

Оргьан. Не ерлерде юзесен сен, Сувана?.. Мен оьзюмню гючюмню, чыдамлыгъымны ва адамлыгъымны дазуларын бек яхшы билемен. Амма яшны къызгъанаман… О саялы магъа шу ёлну тангламагъа тюше…

Сувана геле. Олар бир-бирине, гёзлерин айырмагъан кюйде, тигилип токътагъан.

Сувана. Узакъ къалмай жаныбыз гьасирет ерлеге юзежекбиз… Тюшлерибизде даим талпынагъан сююбню дув денгизине чомулажакъбыз …

Оргьан. Юзербизми экен?.. Бир гезик, ягъагъа етише туруп, гемебиз тобукъгъа да гелмейген, сай ерде, бурну булан къайыргъа гирип къалды. Тюшюп къарайман, къарасам – къайырда, жан талашып, тырпыллайгъан сени гёремен… сени къутгъарма чабаман. Аякъларымны гётерип болмайман, батмакълыкъ оьзюне тарта… Аякълар магъа тынгламай…

Сувана. Мен буса къырыйынгдаман, къол узатсанг, етишесен…

Оргьан. Къучагъыма сени де алып, башым айланагъанындан темтирей туруп, ягъагъа гьаран етишдим. Сени юрегинг, торгъа тюшген торгъайдай, оьрге-тёбен атылагъанын сеземенен… тарлыгъывум тамагъыма тыгъылгъан… йыламай гьаран токътагъанман…

Сувана. Мен буса, гёзлеримден къан акъдырып, йылайман, мени эркин денгизге къайтар деп, ял барып тилеймен…

Оргьан. Неге?

Сувана. Мен сени денгизде болмаса сююп болмайман, денгизсиз мен бувуламан, оьлемен.

Оргьан. Сени, магъа да къарап, йылайгъанынга дагъы чыдап болмадым. Сени денгизге де йиберип, оьзюм гьалсыз, гьавкъатсыз болуп, яп-янгыз къалдым …

Сувана. Гьали биз, тюшлерибизде даим оьзюне гьасиретли талпынагъан, сюювню герти дюньясына юзежекбиз…

Юзюп гете. Оргьан ону артындан къайыкъдан тюшме сюе. Эмрайин ону тутуп, токътата.

Эмрайин. Озокъда, мен сагъа гьакъыл уьйретме болмайман, оьзюнг ойлаш, окъчум! Сен гьакъыллы адамсан, оьзюнг билежексен.

Оргьан. Ойлашгъанман, яхшы кюйде ойлашгъанман, шулай яхшы болажакъ.

Эмрайин. Биз барыбыз да бир къайыкъдабыз, язывубуз да бизин бир болма герек.

Оргьан *(ичи ачытып).* Языв… Языв… Язывдан къачма кюй ёкъ, сюйсенг къабул эт, сюйсенг къаршы чыкъ. Ахырыбыз къаршы гелген сонг, оьзгелер алгъасамасын учун, биревлер оьзлени алгъасатма герек.

Эмрайинны жавабы англашынмады, булар тынып токътады.

Оргьан. Мылгъун не этип тура?

Эмрайин. Ята шо бир кююнде.

Оргьан. Ята деймисен? Тургъанда огъар айт. Мен ону бек абурлай эдим. Ол – уллу гьавчу. Яман адам да тюгюл. Мен гьаман да огъар гьюрмет этгенмен.

Эмрайин. Айтарман, окъчум (*гючден ётгюре*). Барын да айтарман. Бираз токътагъан бусанг? Балики, туман тайып къалар …

Оргьан. Ёкъ, болмайман. Гёрмеймисен? Мени гьалым ёкъ. Яхшы ит де, оьлегенде, адам гёзден ари тайып, оьле дей... Мен оьзюм… Мен де гючлю адамман. Сувана буса мени тюшлериме гьар заман геле эди. Сен англамажакъсан …

Эмрайин. Эсингдеми, окъчум, алда бизге савдюгерчи купеслер гелген эди. Оланы бириси, бир уллу уьлкеде денгизни ахырына ерли яав юрюп чыкъгъан бек гючлю адам болгъан деп хабарлай эди… Шолай адамлар бола чы…

Оргьан. Олай буса, ол бек гючлю адам болгъан! Бизин Сувана да шолай бек гючлю…

Эмрайин. Токъта. Алгъасама …

Оргьан. Таман! Герек чакъы да турдум… Токътатма мени. Дагъы чыдама гючюм къалмагъан…

Эмрайин. Тун къарангы …

Оргьан. Не башгъадыр…

Эмрайин. Мени сагъа айтагъаным бар…

Оргьан. Сёз битеген зат тюгюл. Бизден сонг да битмей.

Эмрайин. Къап-къарангы.

Оргьан. Токътатма мени. Мен гётермежекмен, гьалым битип тура. Оьзюм юрюп барма сюемен…

Эмрайин. Къап-къарангы…

Оргьан. Сиз чыдама къарагъыз, аз буса да, сув да бар…

Сувана геле. Оргьан ону къолун да тутуп, экиси де бирче гетелер.

Сегизинчи сурат.

Кириск уяна.

Кириск. Окъчум, сув сюемен, сув… Тюшюмде магъа Лувр оьрдек гёрюндю. Окъчум, сен къайдасан?

Эмрайин (*ону къучакълай*). Къычырма огъар! Къычырма! Ёкъ сени окъчунг! Чакъырма ону! Ол Сувананы янына гетди.

Кириск. Къайда мени окъчум? Къайда окъчум?

Эмрайин. Йылама! Магъа тынгла! Сабур бол! Йылама, ол сагъа сув берерсен деди! Сен йыламасанг, сагъа сув да бережекмен. Тек йылама. Гёрерсен, туман да таяжакъ…

Кириск тынгламай, атасыны къолларындан къутгъарылма сюе.

Эмрайин. Гьали юзежекбиз! Къара, юзе турабыз! Мылгъун, тур буссагьат, тур деймен сагъа! Юздюк!

Мылгъун кюсмен чала. Кириск йылай.

Кириск. Бийдаякъ, сув бер! Сув бер, Бийдаякъ! Сув бер!

Янгы гюн. Къайыкъда гьали уьчев къалгъан.

Мылгъун. Сувну пайла!

Эмрайин сувну тонгдуруп, гьарисине бир нече тамчы тиеген кюйде пайлай.

Мылгъун. Гьай, нажжас туман! Шу туманны тайып гёрсем, оьлсем де къайырмай эдим! Денгизге оьзюм атылып тюшежек эдим, сююне туруп! Дюньяны ярыгъын гёрме кюй болса!

Кириск. Бийдаякъ, сув бер да!..

Музлукъ чыгъа.

Музлукъ. Эсингдеми биз Гёбек итни бетинден сыргъалап ойнагъаныкъ? Сен, чыр-чырынгдан айлана туруп, тюшегенде, кюлейген кююбюз! Бизге къарап гюнеш оьзю де кюлей эди. Бизин шат тавушларыбыздан къулакъларыбыз тутулма аз къала эди. Ингде къужурлусу – Бир! Эки! Уьч! – дегенде, атылып, аякъгъа турма герек эди. Биринчи гезик барысы да йыгъыла эди, сен буса йыгъылмай эдинг!

Кириск. Янымда сен баргъа йыгъылмай эдим.

Музлукъ. Биз бир биревню къучакълап да йибере эдик …

Кириск. Бизин гьайран гьислерибизге бирев де шекленмей эди.

Музлукъ. Ойнап ялкъгъанда, оьзенге сув ичмеге чабагъаныбыз…

Кириск. Бийдаякъ, сув бер да! Сув бер да, Бийдаякъ!

Музлукъ. Не арив эди!

Кириск. Сен нече де аривсен, Музлукъ... Сен уллу болгъанда, башгъа янгъа – башгъа хоншулагъа эрге чыгъажакъ деп сёйлейлер…

Музлукъ. Къара! Мен нечакъы чурпу, нечакъы къуру агъач жыйгъанман! Мени отум барындан да гючлю янажакъ! Сен гёрерсен мени отумну, Кириск…

Музлукъ гете.

Тогъузунчу сурат.

Бирдагъы гюн. Кириск ашкъазаны авруп, бюкленип къалгъан. Чыдап болмайгъан кюйде авруй.

Кириск. *Бийдаякъ къуш, сув гелтир да! Сув гелтир да, Бийдаякъ къуш!*

Мылгъун къайыкъны ягъына да авуп, саплу булан денгиз сувун иче.

Эмрайин. Мылгъун! Мылгъун! Сен не этесен? Токъта!

Мылгъун. Ювукъ гелме, Сакъаллы! Оьлтюрежекмен!

Мылгъун къолундагъы саплуну къайыкъны ичине ташлап, тынышгъа бувула туруп, чалхасындан авду.

Мылгъун. Ичим, бавурум гюе!

Эмрайин. Айт да, не этейим? Не кёмек этейим сагъа? Бочкени тюбюнде бираз сув бар. Къуяйым, ич да!

Мылгъун. Тарыкъ тюгюл. Энни тарыкъ тюгюл. Мискин окъчум йимик, гече болгъунча чыдама сюйген эдим, бажарылмай.

Шугъар да шюкюрлюк этемен, ёгъесе, сувну барын да ичип битдирежек эдим… Мени гезигим де гелди… Мен де гетемен. Оьзюм юрюп болагъандан берли…

Эмрайин. Мылгъун… тилеймен сагъа…

Мылгъун. Сен магъа бир сёз де айтма, Эмрайин, айтма, геч болду… Сиз – ата да, улан да, оьзюгюз къарарсыз. Шулай яхшы болур. Багъышлагъыз мени… Ата да, улан да, сиз къалыгъыз, сув да бар, аз буса да… Мен бир абат алсам бола… (*Темтирей туруп*). Сен магъа пуршав этме, Сакъаллы! Пуршав этме магъа! Аман къалыгъыз! Балики, сизге насип болар… Мен буссагьат… Сен буса къайыкъны учуруп гьайда!.. Магъа багъып юрюсенг, къайыкъны айландырып къояжакъман. Гъали буса чал кюсменни! Чал, Сакъаллы! Къувала! Ёгъесе, къайыкъны авландырып къояжакъман…

Кириск (*языкъсыныр, йыламсырай*). Мылгъун агъай! Мылгъун агъай! Гетме да!

Мылгъун буздай сувгъа тюшюп гете.

Мылгъун. Ёюлугъуз! Ёюлугъуз шундан!

Зангырагъан шыплыкъны денгизге атылгъан бирдагъы бир адамны аччы къычырыгъы бузду. Эмрайин къайыкъны артгъа бурду.

Эмрайин. Мылгъун! Мылгъун! Биз чи яп-янгыз къалдыкъ… Мени лап инангъан инивюм Мылгъун!..

Йылайлар.

Онунчу сурат.

Гюн битип бара. Къайыкъда экев – атасы ва уланы.

Кириск *(сандыракълай*). Бийдаякъ къуш, сув бер да…

Эмрайин. Кириск, уян! Тур, сув ичейик…

Яш саплудагъы оьзюню пайын гётерип ичди. Эмрайин оьзюне де къуйду, бочкени тюбюнде къалгъан сувну гёргенде, къатып къалды.

Эмрайин. Ма, тут! *(Эмрайын бочкени башын бегетип, тюбюнде къалгъан сувну гёрген сонг).* Ич!

Кириск. Сен ичмеймисен?

Эмрайин. Сонг ичежекмен. Сен, магъа къарамай, ич!

(Кириск ичди). Нечикдир?

Кириск. Арив.

Эмрайин. Сен бир затдан да къоркъма. Бир тамчы сув болмаса да, адам эки-уьч гюн сувсуз туруп бола. Не болса да, къоркъма…

Кириск. Шо саялы ичмедингми?

Эмрайин. Дюр.

Кириск. Ашсыз нечакъы туруп бола? Биз ашамайгъаныкъ хыйлы бола.

Эмрайин. Сув болса, таман. Сен ону къоюп, юхлама къара. Мени сагъа айтагъаным бар. Тургъанда, яхшымы? Гъали, юхла!

Кириск. Атам!

Эмрайин. Юхла… Кириск! *(Кириск юхлай)* Мени заманым да бите тура… Олжам …

Эмрайинны олжасы геле.

Мен сени биринчи гюнден берли сююп къалдым. Сен уьйде не ойлашагъанны, мен денгизде турагъан кюйде де билемен. Башданокъ да шолай эди. Мен не ойлашагъанны, уьйде туруп, сен де биле эдинг.

Олжасы. О бизин яшыртгъын сырыбыз, бизин татли талайыбыз…

Эмрайин. Кириск тувуп да битгинче, бары-ёгъу да белгисиз заманда, мен сагъа бизин уланыбыз болажакъ дедим...

Олжасы. Аста, кинрлер эшитмесин! Не билесен?

Эмрайин. Сен бугюн шо гьакъда ойлаша эдинг. Шолай болгъанны сюе эдинг …

Олжасы. Сен нечик сюе эдинг?

Эмрайин. Сен билесен чи, сен не ойлашсанг, мен билемен, сен не сюе бусанг, мен де сюемен…

Олжасы. Мен буса сен шолай болгъанны сюедир деп ойлаша эдим… Сен денгизге гетгенде, уьйде сени ругьунг болсун, бизин туважакъ уланыбыз сени барлыгъынгны сезсин, сагъа ошасын деп, сени сакътиян шалбарынгны да гийгенмен …

Эмрайин. Сен мени инг де гёзел, оьтесиз кёп сюеген олжамсан …

Олжасы. Бизин уланыбыз бек тизив улан … Сени сакътиян шалбарынг себепли …

Эмрайин. Дюр! Ону тувмакълыгъы мени бюс-бютюн алышдырды. Яшавумну маъналы этди, къаркъарама гюч, къуват къошду. Ата болмакъ – уллу насип! Шо саялы сагъа, уланым Кирискге – бек разимен…

Олжасы гете. Мылгъун геле.

Эмрайин. Огъар къатты буварма тарыкъ – не болуп къалса да, ол къайыкъда къалма герек. Суву битип, оьлме тюшгенде де, ол Оргьан, Мылгъун, ахырда, мен – атасы йимик, чарасызлыкъдан денгизге атылмай, къайыкъда оьлмеге герек! Къайыкъда! Къысмат…

Мылгъун. Къысмат…

Эмрайин. Къагьрулу къысмат… Он бир йыллыкъ яш къайыкъда … яп-янгыз, бу уллу туманны ичинде, сувсаплыкъдан, ачлыкъдан оьлежек… Ёкъ, ёкъ, мен ону янгыз къоюп болмажакъман… ону яп-янгыз, ашсыз, сувсуз оьлме къойгъунча, бирче оьлгенибиз къолай…

Мылгъун. Язык…

Эмрайин. Ичим яллай, бавурум гюе… гьали мен сени англайман, Мылгъун, Кириск болмагъан буса, сени артынгдан мен де гетежек эдим… О саялы… яшавгъа умут ёкъ буса да, заманны созмакъ – къоркъунчлу, тавакаллыкъ этгинче, ахырынчы гючлер де кемий…

Кириск (*сандыракълай)*. Бийдаякъ къуш, сув гелтир! Бийдаякъ къуш, сув бер...

Эмрайин. Ш-ш-ш… Англадым, Мылгъун, мен оьзюмню яшавумну уланымда узатмакъ учун яшадым, шо саялы оьлме де оьлемен. Алдын о гьакъда ойлашмай эдим, огъар себеп де ёкъ эди… Эсингдеми, Мылгъун, биз уллу терекни гесегенде, терек мени уьстюме авуп гелегени, сен буса къычырасан…

Мылгъун. Сакъ бол!

Эмрайин. Эсимде… шо мюгьлетде мен уланымны ойлашдым… о заман ол гиччинев яш эди… шо оьлюм аралагъан мюгьлетде, уланым менсиз къалажакъ деп ойлашдым… Терек буса авуп, мени къырыйыма тюшдю…

Мени тухумум да къуруй тура… *(Кирискге къарай)* Нечакъы къалгъан? Бир гюн? Эки гюн? Узакъгъа бармас… Шо – мени талчыкъдырагъан, шо – мени талайсызлыгъым… Мен, оьлегениме тюгюл, огъар яллайман, огъар гюемен … уланыма…

Мылгъун *(ону бёле)*. Вёре…

Эмрайин. Дюр…Дюр… Англадым, иним. Гелемен…

Эмрайин Кирискни уьстюне ябагъы елбесин яба, Мылгъунгъа багъып юрюй. Къучакълаша туруп, гетелер.

Он биринчи сурат.

Кириск уяна. Ол къайыкъда яп-янгыз.

Кириск. А-а-а-а-а-а!!!!!! Атам!.. Къайдан да ятдым! Къайдан да юхладым! Сен гетежекни билген бусам, мен къоямы эдим? Мен чи сагъа тишим, тырнагъым булан илинип къалажакъ эдим! Сени оьлме йибереми эдим, атам? Оьле бусакъ, бирче оьлер эдик! Атам! Атам! Неге мени янгыз къойдунг?! Атам!

Ол къайыкъны ичине гёмюлюп, йылай. Сонг къолу сув бёчкеге тие. Къалгъан сувну гётерип иче.

Толкъунлар. Къоркъма! Гел бизин яныбызгъа! Атанг да мунда! Мылгъун агъайынг да мунда! Окъчунг да мунда! Олар сагъа къарагъан. Биз барыбыз да сагъа къарагъанбыз! Сени гёзлейбиз! Мунда олагъа яхшы. Сагъа да яхшы болажакъ.

Кириск гече къайыкъны чайкъалывуна ва толкъунланы къавгъасына уянды. Ол уьстюнде токътагъан юлдузланы гёре! Гёзлери яшдан толгъан кюйде, юлдузлагъа къарап, йылай. Ол, толкъунлар да, еллер де къувалап, туманны тайдырып, кёк ачылып, дюньясы яп-ярыкъ болуп къалгъангъа сююнюп йылай. Ол оьзюн гьали де не гёзлейгенни билмей, дюньяны ярыгъын гёрегенге сююне… йылай…

Кириск. Еллер, толкъунлар! Мен сизин эшитемен! Юлдузлар, Ай! Мен сизин гёремен! Сиз къайсыны юлдузларысыз? Окъчум Оргьанны юлдузу къайсы? Мылгъун агъаны юлдузу? Атам Эмрайинни юлдузу къайсыдыр? Олар бары да денгизде! Олар юлдузланы гёрмеге гьасирет гетди! Сизин гюнагьыгъыз ёкъ! Уллу туман сизин яшырып къойду. Мен де, магъа къойгъан сувну ичейим, аз зат къалгъан. Чыдамлыгъым бите тура. Мен де узакъгъа бармажакъман…

Толкъунлар. Язув бар… Язув... Яш эшитме герек. Ол башын гётерди. Эшитди. Эшитди.

Ябалакъ уча.

Кириск. Ябалакъ! Ябалакъ!

Кирис, бары гючюн жыйып, къайыкъгъа ябушду. Ол дагъы бир затны да ойлашма болмай эди, ону ою – елде ва ябалакъ учагъан ёлда эди.

Кириск. Ел, сен токъта! Гетип къалма. Мен сени атынгны билмеймен. Сюйсенг мени агъам бол! Тек кёмек эт! Сюйсенг мен сагъа Окъчу Оргьан деп айтайым. Сонг таныжакъсан мени…

Мен сени сюемен, мени юлдузум! Мен сагъа багъып гелемен. Гетме, сёнюп къалма! Сени атынгны билмеймен. Хатиринг къалмасын. Сюйсенг мен сагъа атамны атын берейим. Сен буса магъа кёмекчи бол, Эмрайинни юлдузу! Вёре, сёнме, булутланы артында яшынма… Магъа сени ярыгъынг тарыкъ!

Толкъунлар, сиз мени къайыгъымны тебересиз. Не яхшыдыр сизин барыгъыз! Сиз Мылгъын агъаны толкъунларысыз! Вёре, гетип къалмагъыз! Магъа кёмек этигиз! Мени янгыз къоймагъыз!..

Яш, эсинде къалгъан ёл булан, къолларын рульдан айырмагъан кюйде, елни кёмеги булан болгъан чакъы чалтлыкъда юзювюн узата.

Башы айланмакъны гючюнден ол, къартыллайгъан къоллары булан, гёзлери юмулгъан кюйде, къыргъа багъып созулма гьитинди. Гёзлерин ачды ва адап къалды. Гёбек ит къайыкъны алды булан чаба! Ону тёбесинден таба къувунгъа якъгъан, гьали сёнюп барагъан отну гёк тютюню гётерилип геле…

Денгиз бойлап чабагъан Гёбек ит!
Мен къайтып гелемен сагъа,
Гелемен къайтып янгыз –
Окъчум Ормансыз,
Мылгъун агъасыз,
Атам Эмрайинсиз…
Олар къайда къалгъанны сора магъа сен,
Тек бир башлап, тойгъунчагъа,
Сув ичмеге къой мени сен…
Сув ичмеге къой…

Кириск, шо сёзлер ону гьали башланагъан ва арт гюнюне ерли чалынажакъ оьз йырыны кюрчю сёзлери экенге тюшюндю…

Къумукъ тилге Супиянат Мамаева таржума этген.

САГЪНАНЫ ГЁРМЕКЛИ УСТАСЫ, РСФСР-НИ ХАЛКЪ АРТИСТИ ГЬ. А. РУСТАМОВНУ 110 ЙЫЛЛЫГЪЫНА

ЯРЫКЪ ЭСДЕЛИКЛЕРИМ

Гьамит Рустамов булангъы мени таныш болувум булай башланды. Мен Москвадагъы оьр адабият курсланы битдирип къайтгъанда, бирини артындан бирин дегенлей эки пьеса яздым. Гьамит Алиевич шоланы охуп чыкъгъан сонг, магъа булай деди:

– Магьамматсолтан, сени пьесалар язма пагьмунг бар. Яшавгъа генг кюйде къарама да бажарасан. Сагъа мени шулай таклифим бар: гел бизин Къумукъ театргъа, адабият бёлюкге ёлбашчылыкъ эт. Оьзюнг билесен чи, Алимпаша Салаватов да театргъа гелген сонг башлады мекенли драматургия асарлар яратмагъа.

Рустамов айтгъанны этип, театргъа бардым ва шогъар сонг сююндюм. Ону яшавуна, яратывчулукъ пагьмусуна, артистлер булан гьал гелишдирип, гьакъыл гелишдирип болагъан кююне къарап, кёп затгъа гёзюм ачылды, кёп затны уьйрендим. Рустамов Дагъыстанда лап да гючлю, лап да пагьмулу режиссёр эценге толу кюйде тюшюндюм. Ол 1939-нчу йылда Москвадагъы оьр охув ожакъгъа тюшюп, режиссёрлукъ касбугъа инг биринчилей ес болгъан. Мен шо вакътиде Хасавюртдагъы педучилищеде охуй эдим. Рустамов салагъан спектакллеге къарамакъ учун Къумукъ театргъа иш этип нече керен де гелдим.

Къумукъ театр Рустамов учун кёп сюеген экинчи уью эди. Драматургияны тармагъында ишлеме гьасиретлиги булангъы авторланы театргъа къуршамакъ учун Гьамит Алиевич гьакъ юрекден къаст эте эди. Сюйсе сынавлу автор болсун, сюйсе пьесалар язма янгы башлап турагъан автор болсун, Рустамов гьар пьесаны тындырыкълы кюйде охуп чыкъгъан сонг, авторгъа оьзюню ойлары-пикрулары нечик экенни айтып, пьесаны уьстюнде ишлевню не ёрукъда давам этме герекни, не ерлерин алышдырма тарыкъны, къайсы игитлени келпетлерин гючлендирмесе ярамайгъанны ачып-чечип айтып бере эди. Узун сёзню къысгъасы, Гьамит Алиевич театр учун яралгъан адам эди.

Рустамовну гьакъындагъы эсделиклеримни айта туруп, бирдагъы булай бир затны айрыча эсгерме сюемен. Шо да недир десегиз, ону бек уллу режиссёрлукъ пагьмусу барлыкъдан къайры да, оьтесиз уста кюйде сурат

этмеге де бола эди. Айтагъаным, гьар янгы спектакль салынгъынча алда артистлер гиймеге тарыкъ костюмлени, опуракъланы эскизлерин Рустамов оьзю эте эди. Чинкдеси, артистлер Рустамов этген эскизлеге гёре тигилген опуракъланы бек ушата эдилер. Бирдагъы бир булай затны эсгерсем арив болур. Йырчы Къазакъны яшав ёлуна ва яратывчулукъ къысматына байлавлу мени пьесама гёре салынгъан спектакльни афишасын да Рустамов оьзю этген эди.

Янгы спектакльни салывну барышында артистлени янындан да, режиссёрну янындан да гьар тюрлю пикрулар, ойлар тувула. Бир-бирде шо ойлар, шо пикрулар бир-бирине къаршы чыгъагъан гезиклер де болмай къалмай. Айтагъаным, айрокъда рольланы пайлав тынч масъала тюгюл. Ачувланма, къарсалама тарыкъ ерде де Гьамит Алиевич сабурлукъдан чыкъмайлы, артистлеге акъырып-къычырып сёйлевден сакълана эди.

Рустамов оьр даражалы, оьр пагьмусу булангъы режиссёр гьисапда Къумукъ театрны сагьнасында айтма бир бек белсенип, оьз касбусуна оьтесиз бек берилип ишлейген шо йылларда театр сезонну вакътисинде эгер беш янгы спектакль салына буса, шолардан уьчюсю дагъыстанлы авторланы, экиси буса тыш уьлкели авторланы пьесалары болмагъа тарыкъ эди. Дагъыстанлы авторланы пьесаларына гёре спектакллер салмакъдан эсе, тыш уьлкели авторланы драматургия асарларына гёре спектакллер салмакъ къыйын эди. Неге десегиз, шо спектакльлени салмакъ учун шо авторлар яшайгъан уьлкелени яшаву, инчесанияты, маданияты булан яхшы кюйде таныш бола герек. Муна шо ягъындан алгъанда, Рустамовну гьар уьлкени яшавундан, адатларындан шайлы англаву барны исбатлайгъан мисаллар аз тюгюл эди.

Гьамит Алиевични режиссёрлукъ касбугъа бакъгъан якъдагъы пагьмусу спектакльден спектакльге, йылдан-йылгъа оьсе ва оьсе барагъанны мен «Йырчы Къазакъ» деген пьесама гёре о спектакль салагъанда айрокъда ачыкъ кюйде гёрдюм. Ол шо спектакльни уьстюнде гече де, гюн де дегенлей кёп ишледи. Бизин алдыбызда Йырчы Къазакъны ролюн ким ойнама тарыкъ деген масала токътады. Шо йыл 15 адам Москвадагъы Щукинни атындагъы оьр театр училищеде охуй эди. Олар эсгерилген охув ожакъны битдиргинче сав йыл къарадыкъ. Биз Йырчы Къазакъны ролюн ойнап болажагъына шеклик этмейли, Айгум Айгумовну гёз алгъа тутгъан эдик. Спектакльге 30-дан да артыкъ артист къуршалды. Башында Барият Муратова да булан бизин сююмлю артистлерибиз спектакльдеги оьзлени ролларын бек арив ойнадылар. Айгум Айгумов буса бары пагьмусун, бары гючюн салып, Йырчы Къазакъны келпетин нечакъы бола буса да яхшы даражада яратды.

Мен Рустамов авруп, тёшекге байлангъанда да, огъар дюньядан гетме бираз къалгъанда да, ону янында болдум. Кёп затны гьакъында ойлашдым, айтылгъан режиссёрну яшавуну гьакъында кёп гьасиллер чыгъардым. Гьамит Алиевич оьзюню сюегин театрдан таба чыгъармакъны васият этген эди. Ону шо васиятын да кютдюк. Ол арабыздан гетсе де, халкъыбызны юрегинден гетмежек.

Магьамматсолтан Ягьияев,
Дагъыстанны халкъ язывчусу.
1995 й.

УНУТУЛМАЙГЪАН ЁЛУГЪУВ

«Ону юзюнде кюстюнювню гьис этдим».
Автор.

Мен Къумукъ театрны тарихин тезден берли ахтараман. Шо гьакъда ва бизин белгили сагьначыларыбызны гьакъында кёп язгъанман. Шоланы арасында Гьамит Алиевич Рустамов да бар.

Бу гезик мени Рустамов булангъы ол яшавдан гетгинче бир-эки сагьатлар алдын болгъан ёлугъувну гьакъында эсгермеге сюемен. Шо 1995-нчи йылны август айыны ахырынчы гюнлери эди.

Адамны эсинде, оюнда узакъ йыллар, гьатта савлай оьмюрюне къалагъан мюгьлетлер бола экен. Къумукъ театрны айтылгъан режиссёру Гьамит Алиевич Рустамов булан болгъан шо ахырынчы ёлугъувумну мюгьлетлери эсимден таймай.

Рустамов авур кюйде авруп, Магьачкъаладагъы Гьажиевни атындагъы орамда ерлешген азарханада ята эди. Эсгерилген ёлугъув о дюньягъа гёчгюнче бир ярым сагьат алда болду. Ону эси дурус эди. Шо герти бир ярым сагьат ёлугъувда мени булан Дагъыстанны халкъ язывчусу Магьамматсолтан Ягьияев де бар эди.

Мен Къумукъ театрны тарихин къысгъаракъ гёзден гечирдим. Къумукъланы театр санияты 1880-нчи, 1906-нчы, 1917-нчи йыллардан баш ала. Тек не этерсен, бугюн умуми тарихибизни шо агьамиятлы бутагъына гьайлы янашагъан адам ёкъ...

– Сиз, Гьамит Алиевич, 1917-нчи йылларда театр жамиятны, «Тойну» яратгъан Темирболат Бийболатовну пагьмулу шекиртисиз. О да, сиз де къумукъ халкъ театрны, «Хор-хорланы», пегьливанланы оюнларын оьзюгюзню саниятыгъызда уста кюйде къоллагъансыз.

– Дурус, Далгьат, – деп, Гьамит Алиевич, башы булан икрам этип, терен тартып кюстюндю. Огъар сёйлемеге къыйын эди.

Гьамит Алиевични кюстюнлю кюйде айтгъан «дурус» деген бир сёзюнде мен ону яшавуну артдагъы йылларында болуп турагъан талчыкъланы сездим. Яни, гетген юз йыллыкъны ахырларында Къумукъ театргъа пагьмулу, оьр билими булангъы касбучулар гелди. Тек олар къумукъ халкъны театр мердешлерин уьйренмеге амракъ тюгюллер. Олар янгыз орус, европа театрны мердешлеринде, системасында тарбиялангъанлар...

– Зубайыл Хиясов чы шолардан айрыла бугъай, – деп, Магьамматсолтан Ягьияев кюлеп, тогъушув этди.

– Бир гезик, – деймен, – мени Къумукъ театрны бир жагьил режиссёру булан манавлу шулай лакъырым болду: «Режиссёр – къойчу (тек бу ерде мен актёрланы къойлар булан тенглешдирмеймен), дейгеним, айланч сокъмакълы чубурувда къойчугъа сиривден кёп артда къалма да, кёп алгъа чыгъып гетме де ярамай. Дагъы ёгъесе, эки де гезикде сирив къайсы сокъмакъдан юрюжегин билмей адашмакъ бар. Ва шулай мисал гелтирдим. «1933-нчю йыл Къумукъ

театрда В. Шекспирни «Отеллосу» салынгъан. Пьесаны ахырында Отелло къатыны Дездемонаны бувуп оьлтюре. Шо мюгьлетде залда олтургъан бирев: «Не этесен ону бувуп, хынжалынгны бас!» – деп къычыргъан.

– Бугюн биз шолайбыз, – деди Рустамов. Шо сёзлерде мен ону гене терен кюстюнювюн гьис этдим. Амма ону шо кюстюнювю анадаш Къумукъ театрына бакъгъан сююв булан байлавлу эди.

Озокъда, профессионал къайдада чалышагъан Къумукъ театрны яратылывуну булакъ башында токътагъан Гьамит Алиевич Рустамовну яшавунда театр булан байлавлу сююнчлю агьвалатлар аз болмагъан. Амма айрокъда яшавуну артдагъы йылларында кюстюнлю гюнлери де кёп болгъан. Ол ёлугъувну вакътисинде шону яшырмады.

Гертилей де, шогъар ону бетиндеги терен бюрюшмелери, ойлу гёзлери, сорукъгъан, азгъан юзю шагьатлыкъ эте эди.

Рустамовну инче саниятдагъы чалышывуну зорлугъуну гьакъында хабарлай туруп, мен Магьамматсолтан Ягьияев булан бирге ону уьюне гелдим.

Арадан кёп де гетмей, «Гьамит Рустамов гечинген», – деген къайгъылы хабар элге яйылды...

Д. Алкъылычев
1995 й.

ШАВЛАЛЫ ЮЛДУЗ ЭДИ

Магъа, художник гьисапда, республиканы театрларында он бешге ювукъ режиссёр булан ишлемеге тюшген. Къачан буса да, мен сагьнада ясандыргъан спектакллени эсгерме тюшсе, бирче ишлеген режиссёрну да эсге аламан. Гьар художникни оьзюню айрыча сюеген режиссёру да бола. Гьамит Алиевич Рустамов да магъа шолай режиссёр эди. Ол, аслу ёлу – яшавну герти кюйде гёрсетмек учун чебер яратывчулукъ методу булан ишлейген режиссёр эди. Мени биринчи абатларым ону булан байлавлу.

1969-нчу йыл мени Гьамит Алиевич булан биринчи ишим Б. Нушични пьесасына гёре салынгъан «Министрни къатыны» деген спектакль эди. Сагьнаны ясандырылгъан кююне оьр къыймат берилди. Шо театрны алтын фондуна да гирди.

1992-нчи йыл Гьамит Алиевич арадан йигирма йыл гетип, пенсиядан ишге къайтып, Баммат Атаевни Темирболат Бийболатовгъа багъышлангъан «Темирболат» деген пьесасын салды. Мени булан ахырынчы спектаклин этмеге башлагъанда, ол:

– Бизге Темирболат йимик адамланы эсден тайдырмагъа, гёнгюлден тюшюрмеге ярамай. Олай адамлар бизин байлыгъыбыз, ругь варислигибиз. Ону булан мен узакъ йыллар ишлегенмен. Келпети уллу ва бек терен. Бир урунуп яратмагъа къыйын. Шо къыйынлыкъгъа да къарамайлы, магъа ишлеме тюшдю, – деди.

Гьамит Алиевич, гьар гюн ишге бек муштарлы кюйде гелип, масхаралар да этип, тарыкъ буса, мени булан яда композитор булан ёлугъуп, сонг репетициясы битгенде де, уьйге гетмей, геч болгъунча, гьар актёр булан айрыча ишлей эди. Гече уьйде гелген пикрусун эртен магъа айтма алгъасай эди. Гьамит

Алиевич суратдан не девюрде нечик гийине болгъан, тыш пачалыкъ классиклени костюмлерини тарихин билегенден къайры, выставкалагъа, музейлеге барып, гьар яндан бары затны билмеге гьаракат этип, художниклер, композиторлар, драматурглар, шаирлер ва олай да шагьарны интеллигенциясы булангъы ёлугъувларын да уьзмей эди.

Москваны гьакъында хабар чыкъса, оьзюне билим ва касбу берген ГИТИС-деги учителлерин: К. Смышляевни, Н.Охлопковну, И. Берсеневни эсге де алып, олагъа баш ийип, гьюрмет де этемен, – дей эди.

Июль айда Гьамит Алиевич театргъа гелди. Лакъыр этмеге оьтесиз кёп сюе эди, мени булан санаторийге бармагъа да сюйдю. Шо гюн ол магъа оьзю булан болгъан булай бир ишни эсгерди.

– 1935-нчи йыл биринчи керен К.С. Станиславскийни репетициясына къарама деп, театргъа бардыкъ. Залда олтургъанда къолумдагъы газетлени, не янгылыкълар бар экен деп, ачып къарадым. Сагьнадан Станиславский: «Бизде, театрда газет охумай», – деп къычырды. Бурулуп къарасам, газет тутгъан бирев де ёкъ, о сёзлер магъа айтылгъан болгъан экен.

Шолай низамгъа мен бек тамаша болгъан эдим. Бугюн болгъунча шо низам булан юрюме де юрюгенмен, Станиславский булангъы ёлугъувум мени эсимде ва юрегимде даимликге къалгъан, – деди ол.

1970-нчи йыл магъа Гьамит Алиевич этдирген Станиславскийни сураты буссагьатда да илинип тура.

– Мен етишген бары да уьстюнлюклерде мен инг башлап иш ёлдашларыма, театргъа борчлуман. Анадаш театрымны яратмагъа ва шону булан оьктем болмагъа сюемен, – деп, сёзюн давам этди, Гьамит Алиевич.

Тезден театрда, оьзю айтып турагъан репетиционный залгъа илинеген Москвада декадада болгъан А. Пушкинни «Таш къонакъ», Гь. Рустамовну «Терек тюпде», А. Салаватовну «Айгъази» деген спекталлерини ва онда болгъан ёлугъувланы суратларын, театрны тарихи тас болуп къалмасын деп, шоланы да илип, музей йимик этип, юреги парахат да болуп: «Тангала Шамхал Алиевич Шамхаловлагъа барарбыз», – деди ол магъа. Шамхал белгили гёз доктор, илмуланы кандидаты, композитор, бизин къонакълай чакъыргъан эди.

Биз башлап, гёз аврувланы кафедрасына гирдик, Шамхал Алиевични насигьатларына да тынглап, сонг институтгъа репетиция юрюлеген залына бардыкъ. Шонда Гьамит Алиевич кёп арив сёзлер айтды музейни де эсге алып, магъа разилигин де билдирди.

Шамхалов биринчи, янгы чыгъаргъан кююн (вальсын) мандолинада сокъду. Гьамит Алиевич гьакъ юрекден рази болду ва: «Къой, ачылсын жавгьар хазналы юрек», – деп, Шамхаловну къучакълады.

Шо мени Гьамит Алиевич булангъы ахырынчы ёлугъувум болуп токътажагъына ким инана эди?! Гьамит Алиевич гечинген деген къайгъылы хабаргъа башлап мен инанып да битмедим. Умутлар кёп эди, тек Аллагьдан гелген ажжалгъа амал ёкъ.

Гьамит Алиевични гёмме барагъанда да, гёмюп гелегенде де чакъны йылаву, бизин къайгъыбызгъа ортакъчылыкъ этип, пашман юреклерибизге дагъы да пашманлыкъ сала турду. Бюркелишип, булут басды тавланы.

Гьамит Алиевич, магъа язып берген китапларындагъы дослукъгъа, къурдашлыкъгъа, эзделикге багъышлангъан сёзлер юрегимде даимге къалажакъ.

А. Къурумов Гь. Рустамов булан

1967 й.

Къумукъ халкъ, Къумукъ театр, Дагъыстанны кёп миллетли халкълары, бизин учителибиз, актёр, режиссёр ва драматург, яратывчулукъда герти кюйде бизин учун уьлгю болгъан, таза юрекли ва оьр даражада къылыкълы, бютюн уьлкеде айтылгъан сагьнаны устасы, классик Гьамит Алиевич Рустамовну тас этди. Бийик тавланы арасында баш бийиги де бола, кёп юлдузланы арасында айрыча шавла берегенлери де, Гьамит Алиевич, даимге Дагъыстанны инче саниятыны шавла береген юлдузу гьисапда бизин эсибизде даимге къалажакъ.

Наби Бамматов,
СССР-ни
художниклерини союзуну
члени, А. Салаватовну
атындагъы пачалыкъ
Къумукъ музыкалы-драма
театрны баш художниги.
1995 й.

КЪУМУКЪ ТИЛНИ ТАМУРЛАРЫН АХТАРАГЪАН АЛИМ

(Къалсын Къадиргьажиевни 80 йыллыгъына)

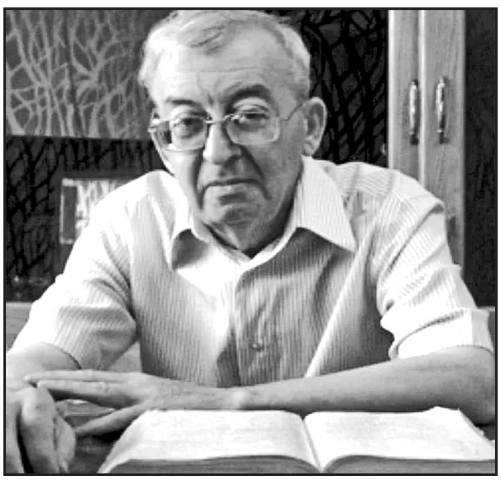

Къумукъ тилни илму ёлунда ахтарыв иш юрютюп, мекенли даражалагъа етишген алимлерибиз аз тюгюл. Оланы арасында Юсуп Джанмавовну, Атай Магьаммадовну, Ибрагьим Керимовну, Зайнал Бамматовну, Джангиши Хангишиевни, Нураммат Оьлмесовну, Нурмагьаммат Гьажиагьматовну ва хыйлы оьзгелерин эсгерме ярай. Шоланы сыдрасына Къалсын Къадиргьажиев де гире.

Яхсайлы Салагьны уланы Къалсын Къадиргьажиев 1941-нчи йылны феврал айыны йигирма биринде Хасавюрт шагьарда тувгъан. Башлапгъы билимни шо шагьарда алгъан. Атасыны касбусуна гёре буланы агьлюсю бир ерден бир ерге гёче туруп, Къалсын охувун Дербент шагьарда давам этген. Буланы агьлюсю 1953 йылда Магьачкъала шагьаргъа гёче. Орта охув ожакъны (школаны) Магьачкъала шагьарда битип, шо вакътиде яш улан мунда загьмат яшавун башлагъан. 1961–1964 йылларда Къалсын къурулуш идарада чырчы болуп (каменщик), сонг III Интернационалны атындагъы фабрикде токарь болуп чалышгъан.

Охувгъа амракълыгъы, ана тилине, адабиятына бакъгъан сюювю ону Дагъыстан пачалыкъ университетни филология факультетине гелтирген. Оьр охув ожакъны уьстюнлю кюйде тамамлагъан улан (охув йыллары 1964–1969) илмуну ёлун танглама токъташа. Насипге, ону сыйлы муратлары яшавгъа чыгъа. Охувун университетде битгендокъ, Къалсынны СССР-ни илмулар академиясыны Дагъыстан филиалыны Гь. Цадасаны атындагъы Тарих, тил ва адабият институтуна илму къуллукъчу гьисапда ишге кабул эте. Шо замандан тутуп Къалсын Къадиргьажиев къумукъ тилни сёз байлыгъын (лексикасын) ахтарыв ишге чомула ва гёрмекли натижалагъа етише.

1981 йылда Къ. Къадиргьажиев Москвадагъы илмулар академиясыны Языкознание институтунда (Институт языкознания) «Къумукъ тилни тувма сёз байлыгъы» («Исконная лексика кумыкского языка») дейген кандидатлыкъ диссертациясын якълай.

Кёп де гетмей, 1999-нчу йылда Дагъыстан пачалыкъ университетде «Къумукъ тилде атлыкъны морфологиясыны тарихи гелиши»

(«Историческая морфология имени в кумыкском языке») дейген докторлукъ диссертациясын да якълай.

Къалсын Къадиргьажиев кёп йылланы узагъында, 1969–1995 йылларда Гь. Цадасаны атындагъы Тарих, тил ва адабият институтунда (гьалиги аты – Гь. Цадасаны атындагъы Тил, адабият ва инчесаният институту) илму тармакъгъа толу кюйде берилип, къумукъ тилни сёз байлыгъын ахтарыв этген. Ону кёбюсю илму языв ишлери шо институтну архивинде сакълана.

Тюрлю себеплеге гёре 1995-нчи йылда Къ. Къадиргьажиевге хыйлы заман ишлеген ерин къоюп, Дагъыстан пачалыкъ педагогика университетге ишге чыкъма тюше. Тюрк (турецкий) тил кафедрасында кёп йыллар ишлеп, ол профессор деген атгъа ес бола. Бу вакъти ону илму ёлбашчылыгъы булан кёп санавда яш алимлер кандидатлыкъ диссертациялар язып, къумукъ яш алимлени санаву арта.

Бир вакъти Къ. Къадиргьажиев Тюркия пачалыгъына чакъырылып, онда ишлеп де гелген. Шо байлавлугъуну натижасында, Тюркияда чыкъгъан кёп томлукъ тюрк халкъланы адабиятыны антологиясын чыгъарывда ортакъчылыкъ этген. Къумукъ адабиятгъа багъышлангъан томгъа гирген асарланы къумукъчадан тюрк тилге Къ. Къадиргьажиев гёчюрген.

Буссагьатгъы вакътиде Къ. Къадиргьажиев пенсияда болса да, илму ишин къоймай, ахтарывларын давам эте. Ондан къайры, басмадан чыкъмай бир-бир ишлерин камиллешдирип, басмагъа гьазирлеп де тура.

Къ. Къадиргьажиев ана тилине багъышлангъан юзден артыкъ макъалаланы, онгъа ювукъ монография китапланы автору. Ону макътавгъа лайыкълы илму чалышыву тийишли къыйматлар алгъан. Къ. Къадиргьажиев Дагъыстанны ат къазангъан илму къуллукъчусу деген атгъа да ес болгъан.

Къалсын Къадиргьажиевни монографияларыны, китапларыны бирлерин эсгерсек, «Къумукъ ва тюрк тарихни сырлары Каспий денгизден Эгей денгизге ерли» («Загадки кумыкской и тюркской истории от Каспийского до Эгейского морей (сравнительное историко-филологическое исследование)». Магьачкала, 1992), «Къумукъ ва тюрк тиллени тарихи-тенглешдирив ахтарывну масъалалары» (**«**Проблемы сравнительно-исторического изучения кумыкского и тюркских языков». Махачкала, 1998), «Япон ва тюрк тиллени тарихи-тенглешдирив грамматикасы» («Сравнительно-историческая грамматика японского и тюркских языков: фонетика, морфология». Магьачкала, 1999), «Япон ва тюрк тиллени тарихи-этимология сёзлюгю» («Историко-этимологический словарь японского и тюркских языков». Т.I. Магьачкала, 2005) эсгерме ярай.

Сонг да Къ. Къадиргьажиев къумукъ сёзлюклени тизивде де ортакъчылыкъ этген, бир-бир гьарпларын язып. Ол иш ёлдашлары булан соавторлукъда сёйлев сёзлюклер де чыгъаргъан, масала, «Орусча-къумукъча сёйлев сёзлюк» («Русско-кумыкский разговорник». Магьачкала, 1992. – А. Гьажиев булан бирликде), «Орусча-къумукъча-ингилисче-тюркче сёйлев сёзлюк» («Русско-кумыкско-англо-турецкий разговорник». Магьачкала,1995. – У. Батырмурзаева булан бирликде).

Бары да эсгерилген китаплар не де спонсорланы кёмеги булан, не де оьзю авторну харжына чыгъарылгъанын да эсгерме тюше.

Китапланы атларындан да гёрюнеген кюйде, Къ. Къадиргьажиев кёбюсю къумукъ тилни тувма белгилерин гёрсетме, ону оьзге тюрк тиллер булан байлавлугъун ачыкълама къаст эте. Ва бу ёлда тил ахтарывчу алим къумукъ халкъны тарихи ёлун гёрсетме кюй таба.

Бу къайда башлапгъы ктапларындан бири «Къумукъ ва тюрк тарихни сырлары Каспий денгизден Эгей денгизге ерли» дейгенинде айрокъда арив сезиле. Бу китапда автор къумукъ тилден таба, ону бай ва бырындан гелеген сёз байлыгъындан таба къумукъ халкъны оьзге къардаш тюрк халкълар булангъы ювукълугъун, бирлигин гёрсетме бажаргъан.

Къумукъ тилдеги сёзлени ич маънасындан таба, тарихи гелишинден (этимоголиясындан) таба алим ону тарихи ёлун ачма да къаст эте. Оьзюню ойларын, илму пикруларын автор тарихи алимлени ахтарывлары булан урушдуруп, тенглешдирип исбат этегени ону илму ишини мукъуятлыгъын гёрсете.

Бу ва сонггъу китапларында Къ. Къадиргьажиев «протокъумукъ» («алдынгы къумукъ»), «прототюрк» («алдынгы тюрк») дейген англавланы къоллай. Алдын тюрк тилли къавумлар бир халкъ болгъан деген пикруну айта. Ва оланы гелиши гьалиги девюрден кёп алдын, беш минг йыллар алъякъда (V тысячелетие до н.э.) башлангъанын ёрай.

Демек, тил ахтарывчу алим болуп, сёзлени тарихи гелишин (этимологиясын) гёрсетип, ол къумукъланы бырынгы девюрюне кёпюр ата. Къумукълар, озокъда, оьзге къардаш халкълар булан бирге, бырындан берли белгили, минг йыллыкъ бютюн дюнья боюндагъы тарихде мекенли гьыз къойгъан къавумланы, пачалыкъланы варислери бола деген натижагъа геле.

Озокъда, къумукъланы бырынгылыгъын исбатлама чалышгъан Къ. Къадиргьажиев бир-бир алимлени ягъындан якълав тапмады, гьатта разисизлигин тувдурду. Ону къаравларын гьатта къумукъ алимлерибизден къабул этмегенлери де болду. (Бу сёзлени мен оланы кем этип айтмайман. Бу – илму масъала. Гьар кимни оьз янашыву бола. Бизинкилер – Къ. Къадиргьажиевни далиллерин исбатлы гёрмей эди. Мен оьзюм тил алим тюгюл экенге гёре, бу масъалада оьз янымы айтып болмайман.)

Бу илму къаравларыны себебинден, бир тайпаны ягъындан танкъытгъа тутулуп, Къ. Къадиргьажиев хыйлы йыллар ишлеген институтдан гетме борчлу болду.

Тек сонггъунда да къумукъ алим бу къайдалы ахтарывларын нечик де токътатмады, къайтара – дагъы да бек узатды. Умуми тюрк тиллеге асасланып, оланы тарихи дазулары генг ва терен экенин гёрсетме къаст этди. Шо ёлунда тюрк ва япон тиллени ошашлыгъы кёп экенин исбатлайгъан эки томлукъ китабын чыгъарды.

Къ. Къадиргьажиев излевчю алим болуп, сёзлени тарихи гелишин суратлама гьавасланып, оьзюню халкъыны эжелги, унутулуп да битген дегенлей сагьифаларын ачма чалыша. Озокъда, бу ёлда бары да зат ким де къабул этердей тегиш, исбатлы да болмас, ва янгылышлар да гетмей къалмас. Амма Къ. Къадиргьажиев бу ёлгъа гьакъ берилгенлиги, ону бек билиминден къайры, къумукъ халкъгъа сююювюн, аминлигин де гёрсете. Шо гьислени ону китаплары охувчуларда да тувдура.

Чагъына да, аврувларына да енгилмей чалышагъан ювугъубуз Къалсынгъа янгы уьстюнлюклер ёрамакъ сюннет. Басмагъа гьазир, ва басмагъа

гьазирлерин халкъ арада аян этме, басмадан чыгъарма харж-мая да табулмай къалмас деп умут этип, иншааллагь, шо муратны гёз алгъа тутабыз.

Къалсын Къадиргьажиев бугюн янгыз алим болуп къалмай. Биз, къумукълар, кимбиз, тамурларыбыз къайда элте, тарихибиз нечик болгъан – бу, ва булай оьзге гьар-бир менлиги бар миллетини уланыны алдында турагъан соравлагъа гьюрметли алимибиз тындырыкълы жавап берген. Гьакимиятлыкъ якъдан эшеген елге гёре юрюмей, тийишли гёргенин, халкъына гелишегенин язгъан. Шо саялы Къалсын язгъанны маънасы илму къалибинден чыгъа, ва къумукълукъ, милли жагьчылыкъ дейген гьислени уята. Шо саялы Къалсын Къадиргьажиев бизин халкъны алдынлы эрлеринден бири деп багьалама гьакъыбыз бар.

Аявлу охувчулар!
Ана тилибизде чыгъагъан
«Тангчолпан» журналына
язылма унутуп
къалмагъыз!

ЯЛЛЫКЪ БИЛМЕЙГЕН АЛИМ

Очерк

Илмугъа багъышлангъан сююв –
о гьакъыкъатгъа къуллукъ этеген сююв.
Шо саялы да юрекни тазалыгъы
алим учун чинк де асил мурат.

Фейербах Людвиг Андреас,
немис философ.

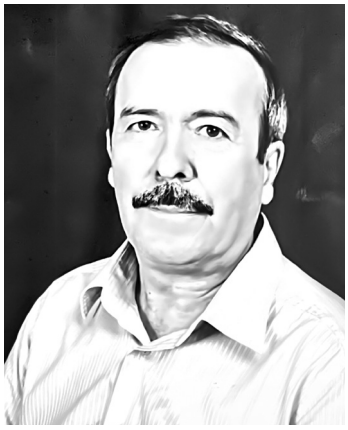

Аты данггъа айтылгъан тёбенкъазанышлы уллу алим ва шайых Абусупиян Акаевни эпсиз бай ругь варислиги бизин юртлу нечесе къызлагъа ва уланлагъа мактапны лап яхшы къыйматлагъа охуп битдирме ва оьзлени билимин алим даражагъа етишдирме таъсир этген. Гьамит Агьматович Бучаев, Элмира Адилгереевна Дайитбекова, Камил Гьамитович Ханмурзаев, агъа-ини Жалалутдин ва Шагьабутдин Агьматовлар йимик бизин юртлу докторланы, профессорланы ва академиклени атлары, Арасейни айланып, бютюн дюньягъа яйылгъан. Мен бу очеркимде бирдагъы бир машгъур алимни гьакъында лакъыр этме сюемен.

Гьасан Магьамматрасулович Оразаев 1947-нчи йыл, январ айны 20-сында Тёбен Къазанышда саният устаны агьлюсюнде тувгъан. Юртдагъы орта школаны охуп битдирген сонг, 1966–1969-нчу йылларда асгер къуллугъун кютген. Дагъыстан пачалыкъ университетге охума тюшюп, ону тыш эллени тиллерин уьйретеген факультетин яхшы къыйматлар булан битдирген. 1977-нчи йылдан башлап, бугюнлеге ерли Дагъыстан илму центрны тарихи, археология ва этнография институтунда старший илму къуллукъчу болуп ишлей.

Ташып агъагъан уллу оьзенлер де гиччи булакълардан башлана. Илмугъа бакъгъан сююв де Гьасанны юрегинде мактапда охуйгъан яш заманында уянгъан. Тёбен Къазанышны ортасында ерлешген Гьасанланы уьйлери юртлулар кёп сююп барагъан ожакъ эди. Эпсиз ачыкъ юрекли Магьамматрасулгъа ва ону олжасы Нюржагъангъа абур-сый этип ахшамлар мунда хабаргъа кёп эргишилер ва къатынгишилер жыйыла эди. Тёбенавулда яшайгъан Жамав деген гишини хабарлары айрокъда къужурлу болгъан. Ол къолъязмаларда ва бусурман китапларда язылгъан дастанланы, назмуланы, хабарланы гёнгюнден биле. «Юсуп булан Зулайханы», «Дагъир ва Зугъраны», Шихаммат къадини «Сапар ёлдашын», «Пайхаммарланы таварихин», Абусупиян апендини мавлетлерин арив ангы булан айта. Бир мююшде олтуруп Жамав агъавгъа

тинглап турагъан 12 йыллыкъ Гьасан тарихи асарланы игитлерине ва оланы гьюнерлерине эпсиз уллу гьюрмет этген. Ол аз заманны ичинде атасыны зухунда бар бусурман китапланы ажамча охума уьйренген, сонг оланы къумукъ язывгъа гёчюрген. Школа чагъында таржума этген шо тарихи асарлары булангъы кёп япыракълы тептерлери Гьасанны китапханасында буссагьат да сакъланып тура.

Гьасанны асгерге къуллукъ этме чакъыргъанда, ону бир къулагъына сувукъ тийип, яхшы эшитмей болгъан. Башгъалар гиччирек тетигин де залим этип айланагъанда, яшдан берли намусгъа байланып гелген Гьасан, комиссияны членлерине: «Мени асгерге алыгъыз», – деп тилеген. Гьасан Вологда деген йыракъ шимал шагъарда уьч йыл Ватангъа къуллукъ этип, чыныгъып гелди.

Дагъыстан пачалыкъ университетни о замангъы ректору Абуталип Абилович Абилов къол салып берген характеристикада булай сатырлар бар: «Гьасан Магьамматрасулович Оразаев университетде охугъан беш йылны узагъында гьар не затны да билме сюеген, бажарывлу ва эпсиз низамлы студент гьисапда танылды. Ол гьар йыл «дёрт» ва «беш» къыйматлагъа охуп турду. Студентлени илму жамиятында жагь кюйде ортакъчылыкъ этди. Яхшы охуйгъаны саялы, кёп керенлер савгъатланды. Илму-ахтарыв ишлерде гёрсетген гьаракаты учун университетни алимлерини совети Гь. Оразаевни аспирантурада охумакъ учун таклиф эте».

Амма Гьасан Оразаев охувун аспирантурада узатмагъан. Неге тюгюл, университетде охуй туруп, ол уьч йыл гечеги дарслагъа юрюп, тарихи курсланы лап яхшы къыйматлагъа битдирген. Ол ярышгъа гьазирленген аргъумакъдай, оьзюн ишде сынама алгъасагъан ва 1977-нчи йылда СССР-ни илмулар академиясыны Дагъыстан филиалында тарих, археология ва этнография институтну илму къуллукъчусу болуп ишлеме башлагъан.

Бу йыл Гьасан Магьамматрасулович шо бир ишде, бир къуллукъда чалышагъанлы къыркъ беш йыл бите. Оьзю сайлагъан касбугъа гьакъ юрекден янашагъан алим Оразаев шо къыркъ беш йылны кимни де гьайрангъа къалдырардай натижалар булан къаршылай. Ол 400-ге ювукъ илму асарны автору да дюр. Шолардан элли беши айрыча китаплар болуп чыкъгъан. Гьасан Оразаев онлар булангъы илму китапланы редактору да дюр.

Ол ажам ва латип язывлардан юзлер булангъы тюрлю асарланы къумукъ тилге гёчюрген. Гьасан Магьамматрасулович оьзюню яратывчулугъунда уллу алим Абусупиян Акаевни ругъ варислигин къумукъ охувчугъа етишдирмек деген марипатлы ишни бойнуна алгъан. Шо бек къыйын борчну намуслу кюйде кютме де кюте. 1993-нчю, 1997-нчи, 2010-нчу ва 2021-нчи йылларда Гьасан Оразаев «Пайхаммарны ёлу булан» деген дёрт китапны басмадан чыгъарды. Абусупиян апендини шиъруларын, тюркюлерин-назмуларын, дастанларын, масалларын, хабарларын ва башгъа асарларын къумукъ охувчулар онча да яхшы къабул этди чи, 6800 экземпляр булангъы шо дёрт де китапны тиражы шоссагьат яйылып битди.

Гьасан Оразаев «Мавлетлер» деген китапны уьстюнде де тындырыкълы кюйде ишледи. Бары да къумукъча мавлетлени текстлерин ажам язывдан кириллицагъа гёчюрдю ва олагъа баянлыкълар берди. Шо китап эки керен –

2005-нчи ва 2006-нчы йылларда басмадан чыкъды. 2000 тираж булан чыкъгъан шо китаплар да къумукъ охувчулагъа азлыкъ этди. Шо эки де китапны чомарт улан, къумукъ алим Нариман Абдуразакъов оьз харжына чыгъаргъан эди. Мен Гьасан Магьамматрасуловични бирдагъы-бир китабыны гьакъында лакъыр этме сюемен. Шо да – эндирейли Магьаммат Аваби Акъташини «Дербент-наме» деген тарихи асары. Асарда VII асруда Гюнтувушдан гелип, бусурман дин Дагъыстангъа ва башгъа ерлеге нечик яйылгъаны гьакъында айтыла. Китапгъа «Дербент-намени» къумукъ, орус ва ингилис тиллерде язылгъан къолъязывлары жыйылгъан. Асарны орус тилге Гьасан Оразаев гёчюрген ва огъар баш сёз язгъан. Ингилис тил савлай дюньягъа яйылгъанын айтсакъ, бу китапны Арасейден тышда да нечик уллу абуру болажакъны билежекбиз. Дербент шагьарны 2000 йыллыкъ байрамына багъышланып басмадан чыкъгъан бу китапны бир экземпляры айрыча уллу этилип ва алтын булан накъышланып, бизин пачалыгъыбызны Президенти В. Путинге савгъат этилип берилгенликни де айтсакъ, Гь. Оразаевге этилген абур-сый нечик оьр даражада экени англашылажакъ. Сёз ёругъуна айтып къояйым, Гьасан Оразаев «Дербент-намени» 1992-нчи, 2012-нчи, 2014-нчю ва 2018-нчи йылларда он беш тилде (дагъыстан ва тыш пачалыкъ) китаплар этип басмадан чыгъарды. Шо китапланы умуми санаву алты мингге ювукъ экенин де айрыча эсгерме сюебиз.

Гьасан Магьамматрасулович гьар йыл къумукъ юртлагъа илму сапарлар эте. Ол кёбюсю гьалда Эндирей, Яхсай, Тёбен Къазаныш, Гьели, Къарабудагьент, Кёстек юртларда бола. Бу юртланы тамазалары булан ёлугъа, межитлеге вакъфу этилип берилген тезги арап китапланы, къолъязмаланы ахтарып таба. Азербайджанда, Тюркияда, Мисриде, Магьаммат-Мурза Мавраевни Темирханшурадагъы басмаханасында чыкъгъан кёп эсги китапланы ва къолъязмаланы да тапгъан.

Шо илму маълуматлар Гьасан Оразаев гьар йыл язагъан монографиялагъа ва макъалалагъа аслам къошум болуп токътай. Амма терен дериясына чомулгъан Гьасан Оразаевге кёп-кёп янгы ахтарывлар этме тюше. Шо мурат булан ол Магьачкъаладагъы, Ставрополь крайдагъы, Аштархан, Ленинград областлардагъы ва Москвадагъы пачалыкъ архивлерде кёп керенлер болгъан, тарыкъ къолъязмаланы, эсги китапланы тапгъан.

Гьасан Оразаев Москвадагъы, Санкт-Петербургдагъы, Софиядагъы (Болгария) пачалыкъ китапханалагъа да бир нече керен баргъан. Оланы фондларында Темиркъазыкъ Кавказда, чинкдеси, Дагъыстанда аввал заманларда болгъан агъвалатланы гьакъында айтылагъан, тюрк тилде язылгъан кёп къолъязмаланы ва эсги китапланы тийишли япыракъларын гёчюрюп алгъан. Чинкдеси, Истамбул шагьарда басмадан чыкъгъан Жалалутдин Къоркъмасовну «Константинопольгъа ёл гёрсетивчю» деген багъасы ёкъ китап булан таныш болгъан. Шо архивлерден ва китапханалардан табылгъан материаллары арасындан къумукъ шавхаллар ва башгъа бийлер XVII асруда орус пачаланы атына язгъан кагъызлар, ногъайланы орус гьакимлер булангъы политика ва жамият аралыкъларын аян этеген къолъязмалар, Санкт-Петербургдагъы император университетни дарс беривчюсю яхсайлы Магьаммат-апенди Османовну гьакъында язылгъан кёп санавдагъы документлер Гьасан Оразаевни илму хазнасына уллу къошум болду.

1994–1995-нчи йылларда Гьасан Оразаев тюрк илму жамиятны чакъырыву булан Анкара шагьарда болду, ондагъы университетлени бирисинде ишледи. Аслу мурат – дюньяда тюрк тилде сёйлейген миллетлени умуми грамматикасын яратмакъ.

Гьасан Оразаев де, башгъа пачалыкълардан гелген ёлдашлар да къаныгъывлу кюйде ишлеп, шо илму асарны язып битдирген. Тюркияда яшагъан йылларында Гьасан Оразаев XIX ва XX асруну башында Дагъыстандан гёчюп гетген кёп къумукъ агьлюлер булан да, олар яшайгъан юртлар булан да таныш болгъан. Къумукъ тамурлары булангъы белгили жамият ва политика чалышывчулар булан лакъыр этген. Бизин къумукълар оьзлени элинден йыракъда яшаса да, тилин, адатларын, культурасын тас этмегенинден эпсиз сююнген.

Бютюн Арасейге белгили арабист, тарихи илмуланы доктору, профессор Амри Рзаевич Шихсайитов булай язгъан: «Гьасан Магьамматрасулович Оразаевни яратывчулукъ гьаракаты алимлени дюньясында уллу гьайранлыкъ тувдура. Илмуну тарихчилери шону теренден уьйренме герек». Гертиден де, Гьасан Оразаев – яллыкъ билмейген алим.

Ол Москвада юрегине этилген операциядан сонг да, курортларда ял аламан деп айланмады, шоссагьат ишге гиришип къалды. Бир заманны ичинде бир нече китапны уьстюнде ишлей. Бугюнлерде эндирейли Ташав-Гьажини гьакъында алим ёлдашы Исмайыл Ханмурзаев булан бирче китап язып битген ва узакъ къалмай басмадан чыгъажакъ. Ташав-Гьажи имам Шамилни айтылгъан найыбы болгъан. Мычыгъышгъа гёчюп, онда кёп йыллар яшагъан, ерли халкъны уллу абурун къазангъан. Саясанда гечинген. Мунда огъар уллу зиярат ишленген.

Гьасан Оразаевни къумукъланы ислам адабиятына, тюркюлер язгъан Умму Камалны, Багьдат Алини, къакъашуралы Абдурагьманны ва оьзге авалгъы шаирлерибизни яратывчулугъуна багъышлангъан илму асарлары да терен маъналы экенине бир де шеклик этмейбиз.

Гьасан Оразаев артдагъы йылларда басмадан чыгъаргъан «Къумукъ язывчулар. IX-XXI асрулар» (Даггиз, 2014 й., 300 экз.), «Юсуп пайхаммарны гьакъында китап» (изд-во «Абусупиян», 2015 й., 300 экз.), Шихаммат-къади Эрпелилини «Гьюсейинни хабары» (изд-во «Абусупиян», 2015 й., 300 экз.).«Ана тилиме савгъат» (изд-во «Алеф», 2018 й., 300 экз.) ва 200 йыллар алъякъда Эндирейни таварихин язгъан Къанамат Абдулавовну «Эндирейни таварихи» (изд-во «Абусупиян», 2020 й., 300 экз.) деген китапларын да эсгерсек, ол къумукъ халкъ учун этеген марипатлы ишлени нечик уллу агьамияты барын ташдырма болабыз.

Гьасан Оразаев – къумукъ халкъны разилигин къазангъан алим. Огъар къумукълар «бизин халкъ алимибиз» деп де айта. Шо буса огъар пачалыкъ бермеген гьюрметли атлардан да сыйлы.

Гьасан да, Умрагьил де оьзлени татывлу агьлюсюнде уьч авлетни оьсдюрген ва тарбиялагъан. Олар уьчевю де оьр билимлер де алып, онгача агьлюлер де къуруп, иш булан да машгъул болуп, яшавда оьз ерин тапгъанлар.

Бугюнлерде Россияны язывчуларыны союзуну члени, алим, таржумачы, публицист Гьасан Магьамматрасулович Оразаевге 75 йыл бите. Биз ону

юбилейи булан гьакъ юрекден къутлайбыз. Гёз алгъа тутгъан муратларына етишмек учун огъар яхшы савлукъ, узакъ оьмюр ва хадиргюнлер ёрайбыз.

Сапар чыкъсанг, къачып гече юхунг да,
Тангаланы танг къатывун гёзлейсен.
Эжеллени яшырылгъан зухунда
Тарихни къолъязмаларын излейсен.

Тапгъанларынг тёбе – аракъ болса да,
Бирдагъы да умут булан яшайсан.
Пагьму якъдан тенглешдирип алса да,
Абусупиян апендиге ошайсан.

Магьаммат-Наби ХАЛИЛОВ,
шаир ва язывчу.

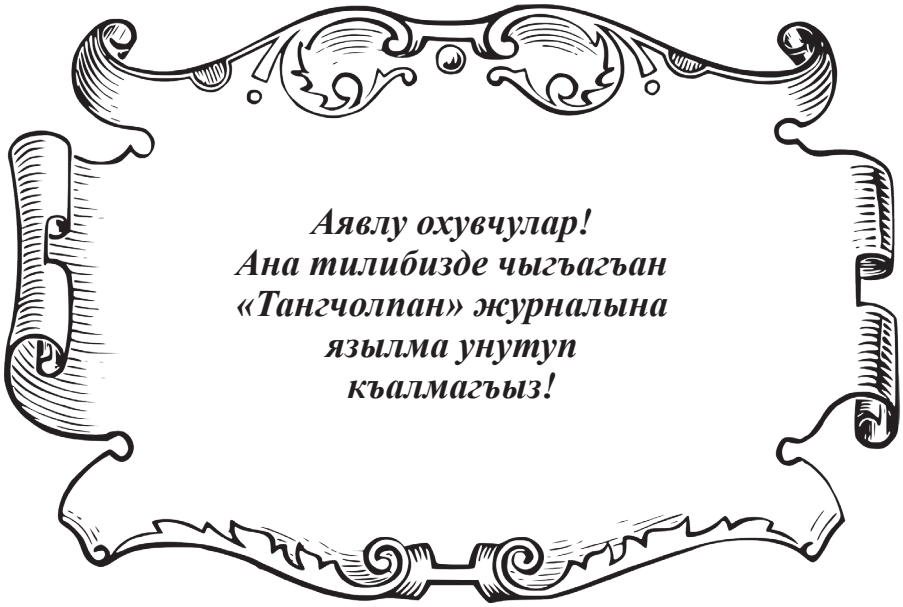

Таржумалар

АНЕМПОДИСТ СОФРОНОВ – АЛАМПА,
якъут халкъыны уллу шаири

***

Изну бер магъа йырлама,
Изну бер!
Неге сен къоймайсан йырлама мени?
Изну бер магъа йырлама,
Изну бер!
Къой дагъы йырлайым, йырлайым энни!
Бал юхунгну бёлмен сени мен,
Ойларынгны агъымын уьзмен,
Уьркютмен къушларын
Юхунгну сени…
Сакълыгъын бузман!
Аста-аста,
Чыгъармай сесим,
Ичимден сарнайым, къой да!
Пашман этмен сени
Осал йыр йырлап,
Йылатман юрегинг,
Зар йырым сарнап.
Уятмас сени гьеч
Къычырыкъ сесим,
Гётеринк авазым
Эшитмес гьеч ким!
Аста-аста,
Чыгъармай сесим,
Ичимден сарнайым, къой да!
Йырлайым юхулу
Юзюнгню гьайран,
Чиллесин чачынгны
Эшилген гьайран.
Къашларынгны къара
Тюбюнден таба
Ачылып гелеген
Гёзлени къара
Йырлайым ярыгъын,
Йырлама къой да!
Йырлайым къызаргъан
Къызыл энглеринг,
Ошайгъан гюлюне

Оьзек ерлени.
Эринлер ачылса,
Къувлуп янагъан
Инжи тишлерингни
Йырлайым, къой да!
Тынышынг тербетип,
Ойнайгъан юваш
Тёшюнгню толкъунун
Йырлайым, къой да!
Аста -аста,
Чыгъармай сесим,
Ичимден йырлайым,
Йырлама къой да!
Гюнешдей ярыгъын
Яйгъан оьрлерде,
Йырлайым бир сени
Барынг ерлерде!
Янгыз сен тарыкъсан,
Тарыкъсан магъа.
Дюньяны малындан
Артыкъсан магъа!
Сюемен сени мен
Къайнар къанымдан,
Артыкъсан магъа сен
Азиз жанымдан.
Гьазирмен гюйме
Сени учун отда,
Учурумдан учма,
Ташгъында акъма.
Сени учун гюллеге
Тёшюм берермен,
Кепинг бузмас учун
Оьзюм оьлермен.
Бюс-бютюн оьмюрюм
Сагъа багъышлап,
Яшарман янгыз бир
Сени алгъышлап.
Неге сен къоймайсан йырлама мени?
Къой дагъы йырлайым, йырлайым энни!
Аста -аста,
Чыгъармай сесим,
Ичимден йырлайым!
Йырлайым, къой да!

Къумукъ тилине Супиянат Мамаева таржума этген.

Марина ЦВЕТАЕВА

***

Бир де болуп чачырайгъан тамычылар,
Яшмынлагъа ошап бир де мекенли,
Кёп алда мен язагъан шиърулар,
Билмей эдим оьзюм шаир экенни.

Яшлыкъ гьакъда, оьлюм гьакъда язылгъан
Шиъруларым, болуп шайтан балалар,
Тюлюмде де къарсалатма къасткъылгъан,
Тюшюмде де къара къувун салалар.

Шиъруларым тура мени чанг басып,
Тюкенлерде ташлангъан ез багъырдай,
Эрте, не геч чыгъар бугъай багьасы,
Кюмеслерде кёп йыллангъан чагъырдай.

***

Бир терезе бар,
Ярыгъы яна.
Не де ойдалар,
Не де йыбана.

Экев шат кюйде
Не йыбанч сезе.
Бола гьар уьйде
Шолай терезе.

Я досу йыракъ,
Ювукъму – сююнч.
Яна юз чыракъ,
Яда буса – уьч.

Башым шо гьакъда
Ойлардан толгъан.
Мен бар ожакъ да
Шо кюйде болгъан.

Яна о неге
Сёнмей нече йыл?
Ярыкъ терезеге,
Досум, сужда къыл!

***

Акъгъа къара деп айтса,
Болур артда гьёкюнчлю.
Къаргъыш башына къайтса,
Дюньяны суду гючлю.

Сёгюп оьтюп бара гюн,
Сёк, не этесен сакъ болуп?!
Балики, мен шо къара гюн
Тирилермен акъ болуп.

***

Айтылмагъанман элге,
Беземисгин яшайман.
Йыракъ атавдан гелген
Ят гишиге ошайман.

Этмей халкъгъа писирев,
Юхум къачып ятарман.
Аш биширсин деп бирев,
Уьюмню яллатарман.

Къарадынг – танышымсан,
Уьйге гирдингми – яша.

Къылыкълы болур инсан,
Къылыкъ къангъа къатыша.

Кепиме гелсе, айны
Къондурарман аяма,
О мени ушатмаймы,
Гетсин! Ону аяман.

Бичакъ салгъан ярагъа
Къарайман, жыйып гючюм,
Сувгъа гёзю къарагъан
Бир ятгъа етмек учун.

***

Барасан, таныш гиши,
Башынг саллангъан гьалда.
Гьона, сендей мердешим,
Бар эди мени алда.

Оху сен, оьтюп гетмей,
Не язгъан сынташыма.
Атым – Марина. Етмей,
Оьлдюм нече яшыма.

Къабурдан къоркъма энни,
Кюле. Ачмасман гёзюм.
Кюлеме тюшмейгенде,
Кёп кюлегенмен оьзюм.

Сюйгенмен сюегенде,
Яш чагъымда, озокъда.

Оьтюп гетгенмен мен де,
Оьтюп гетгинче, токъта.

Токъта, юлкъуп ал чечек,
Ал, аша къыр жиелек.
Къабурда оьсгенге, бек
Татывлу болма герек.

Башынгны тёбен салма,
Пашманлыкъны къой энни.
Тынч мени эсге алма,
Унутма да тынч мени.

Нюр ява сагъа шундан,
Сен тюшмегин абурдан…
Силкинме тавушумдан
Чалынагъан къабурдан.

Къумукъчагъа Ш.АЛЬБЕРИЕВ гёчюрген.

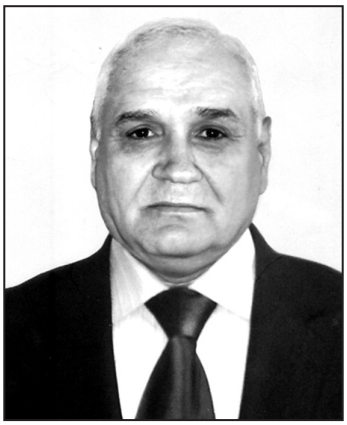

Абдулкерим САЙИТОВ,
педагогика илмуланы кандидаты

КЪУМУКЪ ТИЛНИ ОРФОГРАФИЯСЫ (ТЮЗЪЯЗЫВ) ВА ПУНКТУАЦИЯСЫ (ТОКЪТАВ БЕЛГИЛЕР)

Къумукъ тилни грамматикасында гьалиге ерли чечилмеген яда толу чечилмеген масъалалар бар. Шо масъалалар, биринчилей, авуз тилде къумукъ тилни орфоэпиясы (тюз сёйлев), язып тилде орфографиясы (тюзъязыв – термин гьисапда шулай язылма таклиф этиле) ва пунктуациясы (токътав белгилер) булан байлавлу. Бизин школа охув китапларыбызда, чебер китапларда, къумукъ тилде чыгъагьан печат къуралларда, радио ва телевидение берилишлерде, йыравланы тилинде гьар тюрлю янгылышлар ёлгъа йибериле. Олар, гюнден гюн кёп болса тюгюл, аз болмай, шо буса тилибизни сакълав ва оьсдюрюв йимик агьамиятлы масъалалагъа уллу четимликлер тувдура. Бугюн биз шоланы алдын алмакъ муратда, уьстюнде токътап, тилилму гёзден ахтарып, себеплерин ачыкъ этип, бир ёрукъгъа, низамгъа салып, сёйлев ва язып нормаланы мекенлешдиреген къайдалаланы уьстюнде иш гёрюп турабыз.

Бу тема ("Къумукъ тилни орфографиясы ва пунктуациясы") мени Дагъыстан илму центры тасдыкъ этген планлыкъ темам. Биз ону негьакъ алмагьанбыз: гележекде янгыртылып, толумлашдырылып чыкъмагъа герек орфография сёзлюкню гёзалгъа тутуп, къумукъча язып турабыз.

Бу ишде биз къумукъ тилни орфография сёзлюклерин савлай гери урмайбыз, реформа этмейбиз, олагъа таянабыз ва аслу ичделигин сакълайбыз. Озокъда, эсгерилип гетгени йимик, чечилме герек масъалалар бар. Кюрчю гьисапда З.З. Бамматов, А.Гь. Магьамматов, Ж.М. Хангишиев 1989 –нчу йылда чыгъаргъан "Къумукъ орфографиясы ва орфография сёзлюгю" деген сёзлюкню алгъанбыз.

Гетген йыл республиканы Гьукуматыны янындан ана тиллерден орфография комиссиялар къурулгъан. Узакъ къалмай, шолар иш гёрмеге герек. Биз,

шо комиссияны члени гьисапда, оьрде эсгерилген масъалаланы уьстюнде алданокъ ишге гиришгенбиз. Къумукъ тилни орфографиясыны ва пунктуациясыны гьакъында материал, бёлюклеге бёлюнюп, газетибизде чыгъарылажакъ.

Ишни мукъаятлы кютмек, бирликге гелмек учун, тилилмучулар, муаллимлер, къумукъ тилге иштагьлылар булан пикру алышдырмакъ тийишлидир.

Къумукъ тилде алынгъан сёзлени язылышы

Шу макъалада къумукъ тилге оьзге тиллерден гирген сёзлени айтылышы ва язылышы гьакъында сёйлене.

Къайсы тилни де лексика байлыгъында оьзге тиллерден алынып къолланагъан сёзлер белгили ерни тута. Гьалиги къумукъ тилде арап, фарс, орус тиллерден, орус тилден таба оьзге Европа тиллерден алынгъан хыйлы сёз къоллана (бир-бир диалектлерде ерли тиллерден гирген сёзлер де къоллана, масала, гьайдакъ, тавтюп диалектлерде дарги тилден гирген сёзлер бар). Бугюн къумукъ адабият тилде оьзге тиллерден алынып къоолланагъан сёзлени санаву савлай къумукъ тилни лексикасыны 25–35 % –ин тутуп токътай. Шо сёзлени санаву тилде арта, демек, къумукъ тилни гьалиги заманда лексика байлыгъын артдырывда шу гьал аслу ёл болуп токътай. Оланы бирлери оьз тилинде нечик языла буса, къумукъ тилде де шолай языла, айрокъда арт вакътилерде гиргенлери; бирлери къумукъ тилни ич законларына кюрчюленип языла. Буланы тюз язылышын бир къайдагъа гийирип бажарылмай. Буссагьатгъы девюрде оьзге милли тиллерде де ахтарывчуланы арасында бу масъалагъа гёз къаратывлар къыйышып гелмей, бир ёрукъгъа салынмагъан.

Белгили йимик, къумукъ алфавит орус алфавитни кюрчюсюнде къабул этилген. Къумукъ алфавитдеги бары да гьарплар эки де тилде бир йимик язывбелгилер (графика белгилер) булан бериле буса да, олар англатагъан авазланы арасында кёп башгъалыкълар бар, айрокъда тутукъ авазланы арасында. Бугюн орус ва къумукъ эки тилни янаша уьйренивню натижасында (двуязычие) къумукъланы авуз тилинде ва язывунда кёп къадарда хаталар тувулуна.

А. Халидов оьзюню 2014-нчю йылда Грозный шагьарда чыкъгъан "Мычыгъыш тилни орфография нормаларын низамгъа салывну проекти" деген китабында "Алынгъан сёзлени язылышы тилде нечик айтыла буса, шолай язылма герек", – деп яза (бу ердеги ва гелеген гёчюрювлер – бизинки. – С.А.). Авторну бу сёзлери къумукъ тилни бугюнгю гьалына да къыйыша. Арт вакътилерде айры-айры чебер асарланы ичинде ёлугъагъан, тилде эркин къолланагъан орус тилден гелген ва гелип турагъан сёзлеге бугюнге къыйышагъан процессге йимик къарамагъа тюше, неге тюгюл халкъланы дюнья оьлчевюнде социал-экономика, маданият, инчесаният, илму аралыкълар, гьалиги алдынлы технологияланы къоллав, техника, спорт терминлени халкъара оьлчевде къолланышы бары да халкълагъа ортакъ. Шоланы бирлерин биз гёчюрюп къоллай бусакъ да, бирлерин гёчюрюп болмайбыз, алынгъан кюйде къоллама борчлубуз. Булай сёзлер тилни бай этсе тюгюл, ону ярлы этмей.

Бугюн халкъны умуми билим даражасы артгъан, къумукъланы, айрокъда шагьарлы къумукъланы орусча сёйлевю орус тилни нормаларыны дазусундан чыкъмай. Демек, арт вакътиде тилге гелеген сёзлени, ал вакътилерде йимик,

къумукъ тилни законларына къыйышдырып, алышдырып къолламакъны маънасы ёкъ. Масала, компьютер, интернет, сайт, сервер, файл, факс, офис, фирма ва ш. б. сёзлер къумукъланы тилинде орус тилде йимик айтыла ва языла. Оланы эсги къайдалагъа къыйышдырмакъны бир маънасы да ёкъ: бугюн опис, пайл, пирма деп бирев да айтмай.

Тюпде къумукъ тилде шолай сёзлени язылышыны къайдалары бериле.

1. Ерли тиллерден гелген сёзлер, арап, фарс тиллерден гелген сёзлер фонетика принципге гёре (къумукъча айтылагъан кюйде) языла: хуцири, мичари, ханц, китап, себеп, касбу, илму, муаллим, ренк, мурат ва ш. б.

Э с г е р и в. Къумукъ тилде сёзню ахырында [д], [б], [г] авазлар къолланмай. Арап ва фарс тиллерден гелген сёзлени ахырындагъы шо авазлар оьзлени сангырав жутларына айланып айтыла ва шолай да языла: т, п, к, амма шолай сёзлер тюрленип, эки созукъну арасында къолланса, шо тутукълар янгырав жутларына айлана ва шолай да языла: китап – китабы, мурат – мурады, тек бир-бир сёзлерде шолай алышыныв болмай: Мурат –Мураты, ренк – ренки. Бу къайдагъа орус тилден гелген сёзлени язылышы бойсынмай: доклад – доклады, клуб – клубу, митинг – митинги ва ш. б.

2. Орус тилден гелген сёзлени язылышы эки аслу къайдагъа таби бола:

2. 1. Къумукъ тилге тезден гелип, ону аваз къурулушуна къыйышып битген сёзлер къумукъча айтылагъан кюйде языла (фонетика принцип). Масала: педире, кампет, газет, картоп, пуржун, кепек, сигарет, машин.

Шулай сёзлени арасында бирлери арт вакътилерде, айрокъда яшёрюмлени тилинде, орус тилде йимик айтылып къолланып башлагъан. Биз сюйсек де, сюймесек де, бара-бара бу сёзлер орус тилде йимик язылма да язылажакъ (тилде язывдан авуз сёйлев таъсирли болуп токътай). Булай процесс оьзге тиллерде де юрюлюп тура, ону токътатып болмай. Шо себепден къумукъ тилде бу тайпа сёзлени эки тюрлю айтылышы ва язылышы гьалиге сакъланып тура. Масала: карават – кровать, паннуз – поднос, поч – почта, сумавар – самовар, панар – фонарь, квартир – квартира, кас – касса, тон – тонна ва оьзг.

2. 2. Къумукъ тилге шартлы кюйде XX-нчы юз йылны 30-нчу йыллардан башлап 60-нчы йылларына ерли (мунда мекенли йылны токъташдырып болмай) яшав аралыкълар, политика, экономика, илму, техника, маданият ва башгъа тармакълар булан байлавлу сёзлер, айтылышында башгъалыкълар сакъланса да, орусча нечик языла буса, къумукъ тилде де шолай языла: социализм, коммунизм, комсомол, партия, бюро, авиация, блокнот, вокзал, архитектор, ателье, агроном, бригадир, комбайн, доклад ва ш. б.

Бу къайдагъа гёре Б.Гь. Бамматовну артда чыкъгъан сёзлюгюндеги орус тилден алынгъан сёзлени язылышын англатагъан айры-айры къайдалар гючюн тас эте. Масала:

1) эки бир йимик тутукъ авазгъа (лл, мм, сс) битеген сёзлерде бир тутукъ языла: клас, метал, грам (уьстдеги къайдагъа гёре олар оьзюню орус тилдеги язылышын сакълай: класс, металл, грамм);

2) орус тилден алынгъан сёзлени ичинде [а] аваз йимик айтылагъан о гьарп болса, язылышында о сакълана: помидор [памидор], подвал [падвал], носилка [насилка], локомотив [лакаматив], поэма [паэма], политика [палитика] ва ш. б.

Э с г е р и в л е р.

1. Орус тилде **–ск** гесекге битеген шагьарланы, юртланы атларына тутукъ авазгъа башланагъан къошумча къошулса, **–ски** деп, **–и** къошулуп айтыла ва шолай да языла: Буйнакск – Буйнакскиге, Мурманск – Мурманскиде, Каспийск – Каспийскиде.

2. Орус тилде **–ист** гесекге битеген сёзлерден къошумча къошулуп этилген сыпатлыгъы булангъы белгилевчю сёзтагъымлар къумукъ тилге бар кююнде алынмай, алынса да, "родда" гелишив не айтылышда, не язылышда сакъланмай: коммунистическая партия – коммунист партия, социалистические идеи – социалист идеялар, капиталистическое государство – капиталист гьукумат.

3. **ь** белгиге битеген орус сёзлер къумукъ тилде баш гелишде язылышын сакълай, къошумчалар къошулгъанда, **ь** тюшюрюле: печать – печатча, тетрадь – тетрадны, учитель – учителден.

Бу ерде булай затны эсгерме герек: **ь** ва **ъ** къумукъ тилде янгыз айырыв къуллукъну кюте (тек орус тилден гелген къалын аваздан сонг [л] авазгъа битеген бир нече сёзде йымышакълыкъны гёрсетмек учун **ь** сакълана: фестиваль – фестивальда, роль – рольгъа, медаль – медальны (бу сёзлер кёплюк санавда къоллангъанда **ь** тюшюрюлюп языла: фестиваллар, роллар, медаллар), толь – тольну; модаль сёз).

Гьасил этип айтсакъ, къумукъ тилге орус тилден гелген ва гелип турагъан сёзлер къумукъланы бугюнгю сёйлев тилинде нечик айтыла буса, шолай язылма да герек:

Эсгерив. Орус тилде оьзлерде [а] йимик айтылагъан, тек о язылагъан сёзлер, **ь** белгиге битеген сёзлер бу къайдагъа гирмей: помидор, политика; [тетрат] – тетрадь, [печат] – печать.

Бу эсгеривню аслу маънасы – охувчуланы ана тилге уьйретивде эки де тилде къолланагъан шулай сёзлени язылышында бирликни сакъламакъ, дагъы ёгъесе булгъавур бола; оланы айтылышындагъы башгъалыкъланы муаллим яшлагъа англатмагъа герек.

Къошма сёзлени тюзъязыв къайдалары
Къошма сёзлени гьакъында англав.

Къумукъ орфографияда къошма сёзлени язылышы лап да четим масъалалардан санала.

Къошма сёзлени тюзъязыв къайдаларына гиришгенче, башлап "къошма сёз" деген англавну уьстюнде токътамакъ тийишли, неге тюгюл бугюнге ерли, умуми тюркологияда "къошма сёз" деген англав тезден мекенлешдирилген буса да, бир-бир ахтарывчуланы бу масъалагъа гёзкъаратывлары толу кюйде рас гелмей.

Къумукъ тилде гьали болгъанча къошма сёзлер ахтарылмагъан десек, тюз болмас: къумукъ тилилмуда шо масъалалагъа, теренден болмаса да, тюрлю даражаларда гёзкъаратывлар бар. Буса да къошма сёзлени сёзтагъымлар, бирикген сёзтагъымлар булангъы аралыгъы ва оланы хас айрылыкълары,

язылышы йимик масъалалар бугюн мекенли чечилмеген. Белгили тюрколог Н.К. Дмитриев оьзюню "Грамматика кумыкского языка" деген китабында шо масъаланы уьстюнде къысгъача токътагъан [Дмитриев 1940].

Ондан къайры, гьалиги вакътиде чыкъгъан бир-бир макъалаларда [Саидов 2010, 2013, 2015, 2016], монографияларда [Хангишиев 1995], [Саидов, Адукова 2015] ва якълангъан кандидатлыкъ диссертацияларда [Махмудова 2005, Зубаилова 2005, Абдуллаева 2003, Махтиев 2002] къошма сёзлени этилиши ва язылышы бир къадар ахтарылгъан. Шоланы арасында айрыча къошма сёзлеге багъышлангъан Р.М. Зубаиловаы "Образование сложных слов в кумыкском языке" деген кандидатлыкъ диссертациясын эсгермеге ярай. Бу ишде, къошма сёзлени тюз язылышыны гьакъында теренден айтылмаса да , оланы этилеген къайдалары, компонентлерини къурулуш–маъна аралыкълары гьакъында берилеген англавлар тюзъязыв къайдаланы бир ёрукъгъа салмагъа имканлыкъ бере. Диссертацияда къошма сёзлени оьзге сёзлерден башгъалыгъын гёрсетеген хас белги гьисапда оланы бир маъна берегенлиги ва жумлада бир уьюр болуп гелегенлиги эсгериле. Р.М. Зубаилова язагъан кюйде, "къумукъ тилде къошма сёзню компонентлери оьзге толу маъналы сёз булан бёлюнюп болмай, демек, оланы мезгил аралыгъы болмай. Мисал учун, акъкъуш, балжибин, къатынгиши деген сёзлени компонентлерин бир тюрлю сёз булан айырып болмай. Эгер де шолай этсе, олар айрыча синтаксис гесеклер гьисапда къоллана ва бирлигин тас эте" [Зубаилова 2005; 8 – 9 б.].

Къумукъ орфографияда къошма сёзлени ва сёзтагъымланы язылышын, оланы бир-бириндан айырагъан башгъалыкъларын англатагъан къайдалар бар. Тилде шо къайдалар, орфография сёзлюгюнде жыйылып, топланып бериле.

Олар – алдан берли гелип, юрюлюп турагъан мердешлер. Кёбюсю къумукъ тилни оьзюне хас айрылыкъларын, ич законларын гёзалгъа тутмай, аслу гьалда орус тилге таянып къурулгъан деп айтмагъа ярай. Къумукъ орфография сёзлюк бир йимик къурулушу булангъы, маъна якъдан къыйышагъан къошма атланы башгъа-башгъа язылышын ёлгъа йибере. Масала, тенглешдир: къара + къуш > къаракъуш, тек: къол + къап > къолгъап?! Къумукъ тилде чыгъагъан тюрлю-тюрлю къуралланы алып, охуп къарасакъ, бир йимик, бир къайдагъа гёре язылма герек сёзлер башгъа-башгъа кюйде язылып юрюлегенни гёребиз. Бу гьал муаллимлени, газет-журнал къуллукъчуланы, алимлени ишинде четимликлер тувдура.

Къумукъ тилни артда чыкъгъан орфография сёзлюклеринде [Бамматов, Магьамматов 1965, Бамматов ва оьзг.1989, Бамматов 2005] къошма сёзлени язылышында кёп башгъалыкълар ёлугъа. Мисал учун, къумукъ тилде созукъ оь сёзню янгыз башында языла деген къайда бар. "Сёзню ичинде [оь] эшитилеген ерде буса ё языла, масала: яшёрюм" [Бамматов 2005; 19] (шу къайда **уь** гьарп (аваз) булангъы сёзлеге де ортакъ – ашюй – С. А.). Бу ерде шу сёзню язылышына тергев берейик: къонакъюй – къумукъ тилни ич законларына, къурулушуна бирдокъда къыйышмай, неге тюгюл къатты тутукъланы къырыйында инче созукълар къолланмай; ондан къайры, [къ] къумукъ тилде даим къатты аваз санала. Эгер орус тилде къонакъюй «гостиная (комната); гостиница» деп бир тамурдан этилип, бир предметни англата буса, къумукъ тилде олай тюгюл;

бу къалипдеги бары да сёзлени орус тилге къыйышдырып язып туруп бажарылмай. Шу тайпа къошма сёзлени, шоланы арасында топонимлени де, экинчи сёзю е, ё, ю, я, оь, уь гьарплар булан башланып гелегенлерини язылышы, мекенли токъташдырылып, тилде артыкъ четимликлер тувдурмайгъан кюйде бир къайдагъа гийирилмеге герек

Гетген асруну 80-нчи йыллары болгъунча, янгы сёзлюклер Дагъыстан Республиканы гьукуматыны янындан белгили алимлерден, тилилму къуллукъчулардан, язывчулардан, комиссия къурулуп, шо комиссияны таклифлерине асасланып, басмадан чыгъарыла эди. Бизин артда чыкъгъан орфография сёзлюклерибиз шолай сиптечилик булан чыкъмагъан, демек, оланы биз оьрде эсгерген кюйде борч этип къарамакъ борч тюгюл болуп токътай. Олай демек, гьар адам оьзю сюйген, билеген къайдагъа гёре язмакъ демек тюгюл. Бизин аслу ой – «Къумукъ тилни орфография сёзлюгю», комиссия къурулуп, ону таклифлерине гёре камиллешдирилип, тийишли даражада янгыртылып чыгъарылма герек.

Шо кемчиликлени, тилилму гёзден ахтарып, себеплерин ачыкъ этип, къумукъ тилде тюзъязыв къайдаланы камиллешдирип, янгы сёзлюк чыгъармакъ – алдыбызда токътагъан аслу борч. Шу ишде, озокъда, къумукъ тилни алимлери, муаллимлери, тилге иштагълы адамлар да, оьз пикруларын айтып, язып, ортакъчылыкъ этмеге герек.

Жынс къошма атлыкъланы тюз язылышы

Къумукъ тилде къошма атлыкълар аслу гьалда синтаксис къайдада этиле, демек, янгы сёз сёзлени къошулмакълыгъыны натижасында яратыла. Бу тайпа къошма атлыкълар тюрлю-тюрлю ёлларда этиле ва бир нече бёлюклеге айрыла.

1. Къошулмагъан атлыкълар. Бу бёлюкге бир сёзню маънасын береген, сёзтагъымлар гире: арба ёл, темир ёл, юрт яшав, арт там, ал бет.

Бу тайпа сёзтагъымланы бирикмегенлиги – оланы ичиндеги биринчи сёзюню экинчи сёзге белгилевюч гьисапда маъна даражасы гючлю сакъланмагъанлыкъ, шо буса сёзтагъымны ичиндеги сёзлени оьзбашлылыгъын артдыра. Булай сёзлер айры языла.

2. Къошулгъан атлыкълар. Бу бёлюкге айры алгъанда бир-бирин белгилеп гелеген янашыв аралыкълары булангъы атлыкълар гире. Къайсы тил гесимлерден этилген кююне къарап, бу тайпа атлыкълар бир нече бёлюкге бёлюне:

а) атлыкъ + атлыкъ: белбав, ашкъазан, ташкёмюр, бакъаяпыракъ, къазот, тирменташ, оьгюзьемиш, инжичечек (ландыш), къазбурун.

б) сыпатлыкъ + атлыкъ: къаракъуш, акъкъуш, ачгючюк, ачгёз, акъсакъал, гёкчечек (василек) , акъчечек (ромашка), акътерек, акътал.

в) санавлукъ + атлыкъ: уьчмююш, дёртмююш, къыркъаякъ, бешбармакъ (аш), экигёз (вероника).

г) атлыкъ + ишлик: гюлайлан, гюнчыгъар, гюнбатар, къушкъонмас (терек).

Булай сёзлер къошулуп языла.

3. Оьзге тюрлю къурулушу булангъы атлар да, аз буса да, ёлугъа: айлангюл (ишлик + атлыкъ), оьгюзала (атлыкъ + сыпатлыкъ), хашхаш, шакъшакъ, шаршар, гюргюр (уьнлюк + уьнлюк).

4. Къумукъ тилде чалмюк (жут) атлыкълар, къурулуш – маъна аралыкъларына къарап, тюрлю-тюрлю бёлюклеге айрыла. Булай къошма сёзлер арасына къысгъа гьыз салынып языла: дос-къардаш, ата-ана, алыш-бериш, тав-таш, уьй-эшик, къолдан-къол, яш-юш, къарт-къурт, зат-мат, акъча-макъча, увакъ-тюек, савут-саба, гьапур-чупур, эсер-месер.

5. Къумукъ тилде къошма сёзлени экинчи сёзю [оь], [уь] авазлагъа башлана буса, язывда да ё, ю гьарплар языла:

Масала: яш + оьрюм > яшёрюм, аш + уьй > ашюй.

Бу къайда къумукъ тилде къабул этилингени йигирма йыллар бола. Шо заман болгъанча булай сёзлер айры язылып, оьзбашына къолланагъан простой сёзлер гьисапда къаралып гелген. Амма шулай язылыш къумукъ тилде четимликлер тувдурмай болмай. Шо гьал айрокъда топонимлени язылышында гёрюнюп тура.

Хас къошма атлыкъланы тюз язылышы

Топонимлени язылышы.

Шу сёзлени язылышына тергев берейик: Атланоьзен, Бугленоьзен, Шураоьзен, Къараоьзен – сёзлюкде бу сёзлени язылышында оьрде гелтирилген къайдалар бузула (эки созукъ янаша гелген сёзлер; сёзню ичинде **оь** гьарпны къоллан-майгъанлыгъы).

Ерлени, сувланы, юртланы, шагьарланы къошма атларыны бары да бёлюклери къошулуп, бирче языла. Масала: Ботаюрт, Гёктёбе, Акъоьзен, Къарасув, Бетавул ва ш. б. Эсгерив: а) юртланы ва шагьарланы атларыны алдында белгилейген сёзлер къоллана буса, шолай къошма сёзлер айры ва уллу гьарплар булан башланып языла, масала: Адил Янгыюрт, Оьр Къазаныш, Тёбен Жюнгютей ва ш . б.; б) денгизлени, океанланы, тавланы атлары, уллу гьарп булан башланып, айры языла, масала: Къара денгиз, Къазаныш тавлар, Таргъу тав, Урал тавлар … ва ш. б. (27 – 28 б.).

Айры язылагъан Адил Янгыюрт, Оьр Къазаныш юртланы атларына –лы / – ли / –лу/ – лю къошумчалар къошулуп этилген сыпатлыкълар, гиччи гьарп булан башланып, бирче языла: адильянгыюртлу, оьркъазанышлы ва б. Орус тилде шу юртланы атларын (ва олардан этилген сыпатлыкъланы) къошма сёзлер гьисапда язылышы онглу деп гьисап этме ярай: «Адильянгиюрт – адильянгиюртовский; Султанянгиюрт – султанянгиюртовский», тек «Верхнее Казанище – верхнеказанищенский, Нижний Дженгутай – нижнедженгутаевский», демек, орусча къошма атларда белгилейген сёз (апеллятив) даражалы сыпатлыкъдан (прилагательноеден) этилген буса, олар айры языла, атлыкълардан этилген буса – къошулуп языла.

Къумукъ тилде шоланы, бир къайдагъа гийирип, барын да къошуп язса, булгъавур аз болар: Адильянгыюрт, Солтанъянгыюрт, Тёбенкъазаныш, Оьркъазаныш, Уллубойнакъ, Гиччибойнакъ ва ш. б. Бу топонимлер уьч тамурдан ясалгъан бары да айрыча бир мекенли предметни – юртланы атларын англата. Шолай уьч тамурдан бирикген Гьажимажагьатюрт, Акъболатюрт къошулуп, бирче язылып къоллана. Оланы айры язып гёрсетмеге маънасы ёкъ. Амма булар булан тенглешдиргенде, айры-айры ерлеге тагъылгъан атланы язылышы башгъа:

Тенглешдиригиз: Тюе учгъан яр, Акъсакъ Темирни ору, Паси сувну этегиндеги тогъай (Мычыгъыш Республикадагъы Борагъанюртну тагъылгъан атларындан). Сёзлюкде берилген 3-нчю пунктгъа гёре шулай топонимлени къошуп язма герек?! Къошуп язып, охуп къарагъыз. Булар, бары да бир баш уьюрю булангъы простой жумлалар, бир атны англата буса да, гьар сёзю, озокъда, айры язылма герек.

Биз ойлашагъан кюйде, къумукъ тилде эки сёзден къурулгъан къошма топонимлени (хас атланы) язылышын, оланы арасындагъы байлавну гёзалгъа тутуп, бир къайдагъа гелтирме герек. Масала, вариантлар: 1) эки сёзлю топонимлени арасындагъы байлав изафетни биринчи къалибинде буса (баш иесиндеги атлыкъ + баш иесиндеги атлыкъ), олар бирче языла: Къумукъ + тюз > Къумукътюз, Таргъу + тав > Таргъутав, Узай + булакъ > Узайбулакъ, Аташкъотан, Къойсув, Аркъабаш (тек Урал тавлар, Памир тавлар); 2–3-нчю къалиплеринде буса, айры языла: Мычыгъыш таласы, (2-нчи изафет); Чочавну ерлери, Мусаны агъачы (3-нчю изафет); 2) 3-нчю пунктну сёзлюкде берилген кюйде къоллама ярай (тек о сёзлюкде сакъланмай): Къызылъяр, Киназъёл, Сайитьер ва б.

Уьч-дёрт сёзден къурулгъан къошма топонимлер, биринчи сёзю уллу гьарп булан башланып, айры языла: Тюе учгъан яр, Акъсакъ Темирни ору, Паси сувну этегиндеги тогъай (Мычыгъыш Республикадагъы Борагъанюртну тагъылгъан атларындан), Къыз учгъан яр ва б. (Сёзлюкде берилген 3-нчю пунктгъа гёре шулай топонимлени къошуп язма герек?! Къошуп язып, охуп къарагъыз. Булар, бары да бир баш уьюрю булангъы простой жумлалар, бир атны англата буса да, гьар сёзю айры язылма герек).

Уьч ва уьчден кёп сёзден къурулгъан суратлав формада къолланагъан къошма сёзлер, гьар сёзю, гиччи гьарплар булан башланып, айры языла. Буланы топонимлерден айырып билмеге тарыкъ: ит оьлген ер, футбол ойнайгъан майдан; шулай сёзлени башында (яда ичинде) топоним бар буса, шо уллу гьарп булан, къалгъан сёзлер гиччи гьарп булан языла: Уллагъачны ичиндеги къоз талалар, Акъташ оьзен акъгъан ер.

Сёзлюкдеги къайдалар къумукъ тилде ёлугъагъан топонимлени маъна – къурулуш якъдан бары да жураларын къуршамай; берилген эсгеривлер де, къошма атланы язылышын булгъаса тюгюл, мекенлешдирмей. Сёзлюкню ичинде, ахырындагъы списокда, эсгерилген география атланы эки тюрлю язылышы ёлугъа. Масала: Сапараликъотан / Сапарали къотан, Таргъутав / Таргъу тав; Къазикъумукъкъойсув, Къаракъойсув, Аваркъойсув – къошулуп берилген, олагъа ошагъан Солакъ Къойсув айры язылгъан. 3 – нчю пунктгъа гёре тюз, амма эсгеривни «а» пунктуна гёре айры язылма герек – Авар Къойсув, Къазикъумукъ Къойсув, Къара Къойсув.

Сёзлюкдеги шулай ва оьзге тюрлю гьаллар къумукъ тилни тюзъязывун бир ёрукъгъа салмагъа четим эте. Биз ойлашагъан кюйде, шулай къошма сёзлер, тилде артыкъ четимликлер тувдурмайгъан кюйде бир къайдагъа гийирилме герек: Акъ Оьзен (Акъ оьзен, Акъоьзен, Акъ–оьзен, Акъёзен, Агъёзен); Шура Оьзен (Шура оьзен, Шураоьзен, Шура–оьзен, Шурёзен); Къызылъяр (Къызыл Яр, Къызыл яр), Сайитьер (Сайит ер, Сайит Ер); Киназъёл (Киназ ёл, Киназ Ёл), Къойсувъягъа (Къойсув ягъа, Къойсув Ягъа).

Адамланы атларыны язылышы.

Адамланы атларыны язылышында къумукъ тилде гьалиге ерли бирлик ёкъ. Гьар диалектде адамлагъа берилген атлар оьзтёрече айтыла ва языла. Шо себепден атланы яывунда фонетика принцип толу кюйде сакълана: Илмухан (Хасавюрт диалект – ХД) – Илмуханум (Буйнакск диалект – БД), Жамалдин (ХД) – Жамалитдин, Жамалютдин (БД) ва ш. б.

Къумукъ атлыкъда эки сёзден бирикген къошма атлар аслу ерни тута. Оланы кёбюсю арап тилден гелген. Булай атланы арасында уьч сёзден (тамурдан) бирикгенлери де бар. Къошма атланы ичиндеги гьар сёз къошулуп языла: Магьаммат-расул, Алимагьаммат, Бектемир, Гьажимурза, Абдулвагьап, Герейхан, Баймурат, Исагьажи, Биярслан; Гюнарив, Аривжан, Минаханым, Айбике, Гюлкъыз.

Шу къайдагъа гёре гьайванлагъа тагъылгъан атлар да языла: Алабай, Дёртгёз, Къаравуз, Акътуякъ, Бёрюянчар (гьайванлагъа тагъылгъан булай атлар кёп ёкъ, гьалиги заманда къолланма да къолланмай деме ярай).

Аявлу охувчулар!
Ана тилибизде чыгъагъан
«Тангчолпан» журналына
язылма унутуп
къалмагъыз!

УЛЛАТАЛАНЫ ИГИТЛИГИНЕ АМИН

Алдагъы ва гьалиги жамият къурумларыбызны арасында ОСОАВИАХИМ-ДОСААФ, сонг РОСТО-ДОСААФ инг де кёп санавлу жамиятлар деп гьисап этиле. Совет Гьукуматы 1918-нчи йылда май айда янгы къурулгъан Бютюнсоюз къорув жамиятындан 16-40 йылны ичиндеги эргишилер оьтме герек деп масъала салгъан. 1927-нчи йыл 23-нчю январда буса бары да къорув жамиятлар биригип, ОСОАВИАХИМ къурула.

Миллионлар булангъы эргишилер атышывчу, авиация, автомашин, шолай да химия сакъланывдагъы кружокларда машгъул бола. 1930-нчу йылларда шо къурумда охув центрлар, артиллерия, атышывчу, кавалерия, денгиз, автомобиль ва башгъа школалар ачыла. Давну алдында Гьава-десант асгерлер шо къурумну битдиргенлерден топлангъан.

Уллу Ватан давну биринчи йылларында ОСОАВИАХИМ-де машгъулланы яртысы фронтгъа чакъырыла. Шо буса 7,2 миллион адам бола. Бу къурумну 100 минглер булангъы тарбиялавчулары орденлер-медаллар булан савгъатлангъан, кёбюсю Совет Союзну Игитлери болгъанлар. Пачалыкъны къорувда гёрсетген иши учун къурум Къызыл Байракъ ва Ленинни орденлери булан савгъатлангъан.

1951-нчи йылда шо къурумгъа ДОСААФ деп айтыла. ДОСААФ-гъа башгъа талаплар салынгъан ва шолар бары да яшавгъа чыгъарылгъан.

1991-нчи йылда, СССР тозулгъандан сонг, Россияны къорув спорт-техника (РОСТО) жамият-гьукумат къуруму къурула.

ОСОАВИАХИМ-ни Дагъыстандагъы бёлюгю де 1927-нчи йыл 27-нчи январда къурулгъан. Шо къурум яшёрюмлени Ватанны якълавда, патриот ругьда тарбиялавда пачалыкъны бары да талапларын кютген. Биз лакъырыбызны Россияны ДОСААФ-ыны Дагъыстандагъы бёлюгюню председатели Шамил АЛИЕВ булан лакъыр этебиз.

– ДОСААФ-ны тарихи гьакъда айта туруп**,** республикагъа гёчейик**.** Дагъыстанда шо иш башындан берли нечик салынгъан болгъан**?**

– Совет гьакимликни баш йылларында къурулгъан шо къурумда Уллу Ватан давну алдында Дагъыстандагъы адамланы 21 проценти машгъул болгъан. Дав билимлеринден къайры да, шонда охуйгъанлар «ГТО», «Ворошиловский стрелок», «Готов к санитарной обороне» деген бёлюклени битдирген. Дагъыстанны ДОСААФ-ы 7490 пулемётчу, 3560 миномётчу, 710 медсестра, 1530 моряк ва 1880 кавалериягъа асгерчилер гьазирлеген. Шоланы арасындан Игит атлар алгъанлар да бар: Магьачкъаладагъы аэроклубда тарбиялангъанлары Юсуп Акаев, Владимир Бараненко, Александр Ситковский, Владимир

Громаковский, Гьажи Буганов. ОСОАВИАХИМ-ни битдиргенлер танкист Элмурза Жумагъулов, лётчиклер Валентин Эмиров ва Леонид Гальченко, комбат Эсед Салигьов, разведчик, Рейхстагны тёбесине байракъ къакъгъан Абдулгьаким Исмайылов.

– Аслу гьалда ДОСААФ яшёрюмлени асгерде къуллукъ этме гьазирлей**,** давдан сонггъу йылларда ишлер нечик юрюлген?

– Давдан сонггъу йылланы айтсакъ, Афгъанистан ва башгъа дав агьвалатлар эсге геле. Шоларда да дагъыстанлы уланлар интернационал борчун кюте туруп, аталарыны герти наслулары экенни бирдагъы да исбат этген.

Бизин аслу борчубуз – асгерге яшланы гьазир этмек, шону булан бирге бизде тарбиялангъанлар спорт ярышларда да ортакъчылыкъ эте. Спортну технический янын алсакъ, бизде спортну 84 усталары гьазирленген. Шоланы арасында белгили парашютист, СССР-ни ва дюньяны рекордсменлери Наби Аминтаев ва Аминат Солтанова, самолёт гьайдав спортдан дюньяны чемпионлары Любовь Немкова ва Галина Лунина, СССР-ни чемпионлары Муслим Гьасанов, Къасум Нажмутдинов ва башгъалары бар. Шолай да, автомобиль гьайдавдан, мотоцикл спортдан, тапанча атывдан, радиограмма йиберивден, мотобол оюндан дюньяны, Европаны ва СССР-ни чемпионлары болгъанлар да кёп.

Бугюнлерде «досаафчылар» асгерчи ва спорт ябушувларда, радио ва авиамоделированиеде уьстюнлю кюйде ортакъчылыкъ эте.

Артдагъы йылларда ДОСААФ «ГТО» деген Бютюнроссия физкультура-спорт комплексни оьтгерив булан машгъул. Шо алда да юрюле эди, Россияны Президентини тапшурувуна гёре, шо иш янгырылды, бугюнлерде де давам этиле.

– 95 йыллыкъ байрамыгъыз оьтгерилеген гюнлерде кимлени эсгерме сюер эдигиз?

– Биринчилеге гьар заманда да къыйын бола, шолар кёп къыйын тёкген деп эсиме геле. Тюрлю-тюрлю йылларда бизин къурумда ёлбашчылар болуп Жалалутдин Къоркъмасов, Ибрагьим Къардашев, Александр Ситковский, Шайых Велибеков, Салигь Халилов, Паша Телякъавов, Насрулла Насруллаев ишлеген. Шолай да, билим берив къурумланы ёлбашчылары А.Сенаторованы, А.Мальчевскийни ва А.Шубаеваны атларын да уллу гьюрмет булан айтма сюемен. Шу адамлар Дагъыстанда ДОСААФ-ны билим берив бёлюклерин гьазирлегенлер.

Гьар заманда да ДОСААФ-дан оьтген яшлар Савутлу Гючлерибизни толумлашдырып тургъан. Кёп йылланы узагъында асгерге къуватлы, патриот ругьдагъы, асгер къуллукъгъа тез гьаллашагъан яшёрюмлени гьазирлеген. Бизин къурумдан оьтген белгили адамланы да биз унутмайбыз, оланы атларын даимлешдирмек учун къасткъылабыз. Мисал этип айтсакъ, Россияны Игити Абдулгьаким Исмайыловну аты Магьачкъаладагъы бирлешген техника школагъа, Совет Союзну Игити, танкист Элмурза Жумагъуловну аты Хасавюртдагъы бёлюгюбюзге, Буйнакскидегисине Совет Союзну Игити Юсуп Акаевни атлары къоюлгъан. Янгы Чуртах юртда биринчи лётчик тиштайпа Бевер Жафаровагъа эселик салынгъан.

Янгыртып къурувну йылларында айрокъда къыйын да болду, тек коллектив техникасын, мал-матагьын ва уьйретивчюлерин сакълама болду.

– Артдагъы йылларда сизин ишде жанланыв гёрюне**.** Тюрлю-тюрлю борчлар салына**,** шоланы кютмек учун яхшы къасткъылма герек**…**

– Тюз айтасан. Борчлар гьали бираз башгъа, тек бизин яшёрюмлени асгерге гьазирлейгеник гьали де аслу борч деп санала. Гьалиги ишибиз ерли гьакимлик, военкоматлар, яшёрюмлени, спорт, ветеран, билим берив, жамият къурумлары, шолай да «Юнармия» деген яшёрюмлени гьаракаты булан тыгъыс байлавда юрюле. Бизин ишибизни Дагъыстанны Председателини заместители Рамазан Жафаров тергей. Энниден сонг да бизин яшёрюмлени асгерге чакъыргъанча гьазирлигин болдурма ва оланы генг кюйде къуршама хыялыбыз бар.

Этеген ишлерибиз де пачалыкъны янындан къыйматлана. Гьали-гьалилерде бизин къурум яшёрюмлени патриот ругьда тарбиялавда етишген уьстюнлюклери учун Россияны Гьукуматыны янындан I даражалы диплом булан савгъатланды. 2020-нчы йылда буса бизге Россияны ДОСААФ-ыны кубогу ва 3-нчю ер берилди.

– Гёз алгъа не ишлер тутулгъан?

– 2019-нчу йылда Россияны ДОСААФ-ыны V съездинде къурумну 2019-2024-нчю йыллагъа гьисап этилинген оьсювю гьакъдагъы программа къабул этилди. Ишибизде шо программаны яшавгъа чыгъармакъ гёз алгъа тутула. Биз ишибизни аян этив булан, къурумубузгъа яшланы къабул этивню гьайын да этебиз. Шону учун тарыкълы китаплар, плакатлар этебиз. ДОСААФ-ны 90 йыллыкъ тарихине байлангъан «ДОСААФ – 90 йыл Ватанына къуллукъда» деген китап да чыгъардыкъ.

Гьали яш уланлар оьзлер гелип де, гьар тюрлю школалагъа охума йибермекни тилейлер. Шолардан кёбюсю машин гьайдавчулагъа гелелер. Бугюнлерде ДОСААФ-ны Дагъыстандагъы школаларында 800 яш охуп туралар. Биз къайсы яшны да къабул этме ва Ватанны сакъламакъ, якъламакъ учун ону тындырыкълы кюйде уьйретме гьазирбиз.

– Байрамыгъыз оьтгерилеген гюнлерде баянлыгъыбызны не ёравлар булан битдирме сюесиз**?**

– Башлап бары да иш ёлдашларымны ДОСААФ-ны 95 йыллыгъы булан къутлама сюемен. Ишинде оьрлюк, савлукъ ва парахат яшав ёрайман. Биз энниден сонг да яшёрюмлени патриот ругьда тарбиялама, Ватанын сюйме, аталарыны ва уллаталарыны макътавлу адатларына амин болма, шоланы артдырма, оьзюню асгер борчун кютмек учун гьазир этмеге дагъы да къаныгъывлу кюйде къаст этежекбиз.

– Тутгъан муратларыгъызгъа етишме насип болсун**!**

– Савболугъуз!

Гебек КЪОНАКЪБИЕВ

Фольклор

КЪАННА КЪАЗАКЪ ЙЫРЛАР

«Къазакъ йыр къанна болур, къанна ит къайыр болур»
(айтыв)

«Уланынг осал буса, къазакъ йыр уьйрет»
(айтыв)

Адатлар, байрамлар булан бирикмеген лирика фольклор айрокъда бек оьсген ва кёп тюрлю жанрланы къуршай. Мунда оьзге жанрлардан эсе алда ва генг кюйде къазакъ йырлар яйылгъан. Къайсы къумукъну да юрегине ажайып таъсир этеген йырланы гьакъында сёйлесек де, озокъда, инг башлап къазакъ йырланы эсгерме тюше. Гертиден де, къазакъ йырлардагъы къудратлы ругь, оьтгюр ой, маъна, чер тапмасдай чарлангъан чеберлик адамны гьайран эте! Эгер къумукъ халкъ поэзиясын алтын билезикге тенглешдирсек, къазакъ йырлагъа ону алмаз къашы деме ярар эди. Нечесе юз йылланы боюнда къазакъ йырлар, юз кюйде алмашынса да, юзлер-минглер булангъы къумукъ батырланы юрек сырларыны сигьрулу сазы болуп, халкъны яшавуну лап да агьамиятлы янларын суратлайгъан чебер хазнасы болуп, ону сююювюн ва гююювюн, ич ва тыш яшавун, юрегини генглигин ва эркинлигин, ойларыны теренлигин, «ярлы бусам да, харлы тюгюлмен!» дейген къазакъ эрлени оьктемлигин – буланы барысын да къазакъ йырлар ажайып усталыкъ, пасигьлик булан суратлай гелген.

Къанна къазакъ йырлар гьали болгъанча чыгъарылгъан китапларда кёбюсю бёлюклеге бёлюнмей берилген. Шо англашылма да англашыла, неге тюгюл бу йырланы халкъ арада мекенли белгиленген дазулары ёкъ, башгъалыкълары къыйын сезиле, бир-бирде буса йырланы темалары токъташдырма да бажарылмасдай четим, чалдырыш, чаталашып-къатышып ёлугъа. Къанна къазакъ йырланы барысын да бирлешдиреген аламатлар оланы бёлеген аламатлардан эсе гючлю. Къазакъ йырлар, барысы да деп айтма ярайгъан кюйде, негер багъышлангъан деген соравгъа бир-эки сёз булан жавап берме къарайыкъ: эркекликге, эркинликге, намусгъа, ягьгъа. Амма шо хасият-къылыкъланы яшавда тюрлю-тюрлю агьвалатлар булан гёрсетме тюше ва бажарыла. Гьона шо гёзден къарагъанда къазакъ йырларда да эркинликни, эркекликни, намусну гьакъында бирлеринде «шолай болма герек» деп туврадан айтыла; бирлеринде къазакъ эр давда гёрсете; бирлеринде ону къардаш-къурдашы, аривю буланъгъы аралыкъларындан пикру чыгъып геле; кёбюсюнде ярлылыкъны, янгызлыкъны, къысасны масалаларына къарала; къазакъ йырланы бары-

сы да дегенлей наслулагъа насигьат яда васият беривге багъышлангъан буса да, оланы бирлеринде шо пикру агьамиятлы пикру гьисапда аслу ерни тутуп, шо йырлар халкъны философия йырлары болуп токътай.

«КЪАЗАКЪ ЭДИНГ, ЭР ЭДИНГ...»

Сен, къазагъым, атланмагъа сюйгенде,
Сыгъанакълар бузуп, алай ёл салдынг,
Чыгъасылар сатып буса, мал да алдынг.
Ташбурундан сен, къазагъым, тай гьайдап,
Къызбурундан буса дагъы йылкъы гьайдап,
Чынарлардан ат гёзенлер ишлетдинг,
Ичинде чал бедевлер кишнетдинг.
Минегенинг ай туякълы ат эди,
Гезейгенинг Чергес тавну арты эди,
Къуш чюйгенинг Къабартыны тюзю эди,
Олжа этгенинг маярланы къызы эди,
Сен къазакъны къазанында къайнайгъан
Оьрден гелген муртад атлар башы эди,
Отбашында сен къазакъны ойнайгъан
Гюржю къыздан тувгъан кюлдей увакъ яш эди.

***

Айланышып агъагъан Ана-Терк,
Ягъасында мина тигип олтурдум.
Тогъуз хырлы тюбегимни къолгъа алып,
Гёнделен гесип ёл салып,
Гёнделен – аркъа таяв, давлу – яв,
Яв болса да, къаршы гелип, урушдум,
Савутлусун мен оланы оьлтюрдюм,
Чачлыларын есир этип гелтирдим,
Къарабулакъ къатты явдан харж алдым,
Гёнделен аракъ гесип ёл салдым!

***

Бугъалардай битев елкелим,
Бурулгъан къара кекеллим,
Окъ тийген марал йимик юрюшлюм,
Оькюреген бувлар йимик тавушлум,
Эгейген болат йимик сыпатлым,
Яхсайланы яллы бёрюсю,
Ясавул атлыланы бириси,
Къачакъ авлакъланы сувукъ атлысы,
Яхсайдан сонг Къабартыны яртысы!

Борагъан деген эллерден
Сен, бойламай, тегин олжа ала эдинг,
Къувунлагъа чыкъгъан къазакъ эрлени,
Къувалап, къалалагъа сала эдинг,
Олжаларынг[1] ортакъ эте эдинг,
Онгача намусларынг кюте эдинг!

***

Къоллар къолгъа урулса,
Тавлар тавгъа тарылса,
Дув тутгъан бийлер-ханлар къырылса,
Тувмалайын башлер сегиз гесилсе,
Сен, къазагъым, къанлы тонав чече эдинг!
Териклер толуп, сел гелсе,
Эрневлери булан тенг гелсе,
Ягъынглары къалмай къырылса,
Ягъынгларын алдын гече эдинг!
Ягъалашгъан гюнлерде
Тувра чабып гете эдинг,
Сен, къазагъым, тююн сырынг чече эдинг.

***

Тарлансыз, къазакъ, атгъа минмединг,
Сыйпавсуз хан гюбелер гиймединг,
Минегенинг жыгъан тюзню бёрюсю,
Гиегенинг сарабилер териси.
Мегъдеринг булан, къазакъ, садагъынг –
Садагъынгны сени гёрген мурзалар
Салам берген, герти аян пирдир деп,
Сарайынгны сени гёрген бийкелер
Ачып гирген, бу да женнет уьйдюр деп!

***

Жыгъыналар къырып, ёл этдинг,
Чыгъасылар сатып, мал этдинг,
Буюртуп, ат гёзенлер ишлетдинг,
Ат гёзенде эки-ат беснетдинг!
Ат гёзенде бесней тургъан бедевюнг
Тун юхуда кишнетдинг!
Бу дюньяда дос-къардашны бети учун
Ол дюньяда ятар кёрюнг тар этдинг.

---

1 Олжа – мунда бу сёз – байлыкъ, давда тюшген мал, пай деген бырынгъы маънасында къолланган.

***

Ебелер йип югюрген,
Ебелек арив отгъа семирген,
Къоралай бойну узалгъан,
Гюлюклей бавру тартылгъан
Аргъумакъ арив атлар миндик биз!
Сув тилесе, бал берген,
Сувсузуна нар берген
Аривлер буса да, еби ёкъ,
Ювугъу учун жан аягъан ери ёкъ –
Шолай батырлар булан юрюдюк биз!
Тавукълар тангда, танг чакъда,
Алашаракъ даллай гётерип,
Элибизге гирдик биз!

***

Сен, тувмагъыр, тувгъанда,
Тувуп, ерге тюшгенде,
Эдилге атлы йибердик,
Этекге сююнчюлер чапдырдыкъ.
Сююнчюге гелгенге сени атанг,
Къулагъындан тутуп, тай берди,
Къуйругъун, ялын сыйпап, ат берди,
Оьрлерде пеливанлар къурулду,
Ерлерде накъыралар урулду,
Сатыбал деп ат къоюп,
Тенгириден сатып алгъан Сатыбал.[2]

***

Эдиллер бою – наркъамуш,
Еликгенлер чыгъып онда от ягъар.
Аналардан осал тувгъан уланны;
Тюелеге минип чыкъса, ит хабар;
Аналардан батыр улан ким тувса,
Ол явлагъа тувра чабар, бет табар;
Ичиргилер бузуп, окъ тийсе,
Къапталлары билмес аны, ат билир;
Аналардан батыр улан ким тувса,
Тувдургъанлар билмес аны, ят билир.

---

2 Яш бек авруса, Тенгирини, сайки, алдатып, яшны биревлер «къачырагъан», сонг буса ессилери яшны «сатып алагъан» адат болгъан ва шо «сатып алынгъан» яшгъа Сатыбал деп янгы ат тагъыла болгъан.

***

Экилеп эл гечсе,
Къажырмы къара ерни аркъасы?
Экилеп тулпар атлар жыйылса,
Чачылырмы тулпарланы баласы?
Гёзюнден къанлы яшын кепдирмес
Кёп къыдыргъан къазакъ эрни анасы.
Шу гюнлерде басып алай яв гелсе,
Арт бермес таза оьзденни баласы!

***

Къазагъымны къара ёрме ашы эди,
Къазагъым бойгъа гиччи буса да,
Ол къазагъым уллуланы башы эди!
Ол къазакъгъа не ат къоярны билмедим,
Ол къазакъгъа Дели Асил деп ат къойдум.
Аталары аны уллу тёре эди.
Тилимден тийген зарал ёкъ,
Къолумдан чыкъгъан хата ёкъ,
Ол къазакъгъа не ат къоярны билмедим,
Сари айгъырын ол къазагъым етеклеп,
Къара агъачны боюн тутуп этеклеп,
Бир айчек тюлкюлейин тун къарап,
Къара агъачны ярып чыкъгъан бёрю эди!
Язатайып гёз буса,
Къазакъ эрге булай умут бар эди,
Ол къазакъны юз атлыгъа бермен деп.
Тувлар тувгъа урулса,
Тув тутгъан батыр эрлер къырылса,
Ханлагъа къаламанлыкъ гюн тувса,
Хан аягъын ким алыр деп къычырса,
Сен чыгъа эдинг, батыр къазакъ, менмен деп!
Шу ясавну гьеч гишиге бермен деп!
Тавакалны бир Аллагьгъа сала эдинг,
Такъсырлар етмей, оьлмен деп!
Ачувланды ол къазагъым, шамланды,
Къазагъым садакъ къагъып атланды,
Бийим бетин гёрмен деп,
Ол бийимден ачувум-оьчюм алмасам,
Шо айтагъан герти къызбай эрмен деп!

***

– Жынгыр-жынгыр авузлугъун чайнайгъан,
Къамучу урса, эчки йимик ойнайгъан,
Ит авузлу, берен къалгъыр, гюрен ат,
Аягъынгны терс басмагъын билемен,
Аны чы мен арыкълыкъдан гёремен;
Этеклер тозмай, енг тозса,
Аны чы мен ярлылыкъдан гёремен;
Ягъалагъа душман къолу етишсе,
Аны чы мен янгызлыкъдан гёремен.
Ярлыман деп, мен чи сизге ялынман,
Янгызман деп, кёп къызбайдан тартынман!
– Ялынмайлы сен, янгызым, не этерсен,
Отлайгъан отлавунга от салса,
Ичеген сувсынынга къан къошса,
Къолунгдагъы ез къамучунг чорт сынса,
Минеген аргъумагъынг арыса,
Артынгдан гёбек итлер тарыса?
– Отлайгъан отлавума от салса,
От йибегин мен чи ону отларман!
Ичеген сувсыныма къан къошса,
Къан шербетин уртларман!
Къолумдагъы ез къамучум чорт сынса,
Авлакълардан сариеклер сермермен!
Минеген аргъумагъым арыса,
Талалардан тарлан тутуп, ерлермен!
Артымдан гёбек итлер тарыса,
Олагъа тери тюгюл – бёрюмен!
Югюнермен эки айры тизимден,
Атышарман гёк инени гёзюнден!
Къарагъайдан къынгыр чыкъгъан бутакъман,
Гезлеге салгъан булан тюз болман,
Аналардан къара тувгъан уланман,
Сапунлап жувгъан булан акъ болман,
Кёклерде гесек къара булутман,
Уьстюгюзге бир явмайлы ачылман,
Мен оьзюм къазакъ улан бусам да,
Атолуну къызын тюгюл къачырман!

«ЭРЕНЛЕР ДЕГЕН БУЛАН ЭР БОЛМАС»

***

Эренлер деген булан эр болмас,
Эренлени бары бирге тенг болмас:
Эренлени уьч башгъадыр табуну,
Аргъумакъгъа тенг этмегиз ябуну.
Эренлени башлапгъысы – эргиши,
Экинчиси – алты эрге бир гиши,
Уьчюнчюсю – эркекдир,
Осаллыкъгъа башын салгъан чер гиши.

***

Айлагъа арслан чапса,
Аланы арт сингири чанг болур;
Айлар булан гюнлер тутулса,
Арасына адам бакъмас гюн болур,
Язанакълы гюбе йыртылса,
Агъар эрлер багъыр къаплап ямармы?
Тувасыз тели[1] уланлар болмаса,
Душманына тувра чапма чыдармы?
Тувасыз тувгъан алай арслан эр
Аланы онгун-солун къарармы?
Душманына тотгъа алар оьчюнден
Чыгъар жанын къара пулгъа санармы?

***

Аргъумакъ арив атлар сесгенсе,
Акъ денгизни къаршы алдында ювшармы?
Уьйде къазакъ кёп ятса,
Беллерин гюмюш булан къуршармы?
Эллерин басып, яв гелсе,
Батырланы бувунлары бошармы?
Тав аралап къош салмай,
Аркъаланы баврун къыдырмай,
Аргъумакъ арив атлар арытмай,
Ят эллеге барып, оьзюн танытмай,
Аталардан батыр тувгъан уланлар
Уьйлеринде ятып турма ошармы?

---

1 Тели – дели, демек, мунда къоччакъ, артын-алдын ойлап турмайгъан улан деген бырынгъы маънасында къоллангъан сёз.

Кыутлайбыз!

ОБЩЕРОССИЙСКАЯ ОБЩЕСТВЕННО-ГОСУДАРСТВЕННАЯ
«ДОБРОВОЛЬНОЕ ОБЩЕСТВО
(ДОСААФ РОССИИ)

ПОДПИСНОЙ ИНДЕКС:
на год – 63337
на полугодие – ПМ981

Тангчолпан № 1, 2022

УТРЕННЯЯ ЗВЕЗДА
На кумыкском языке

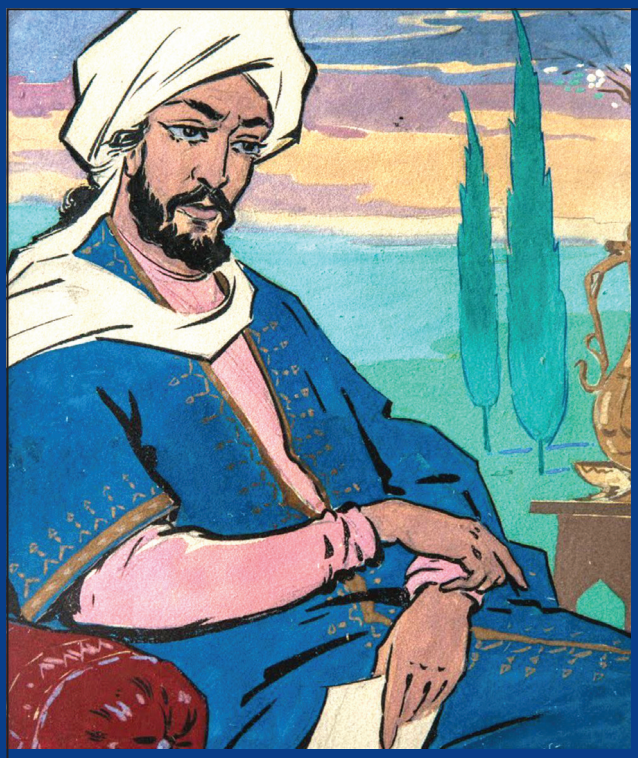

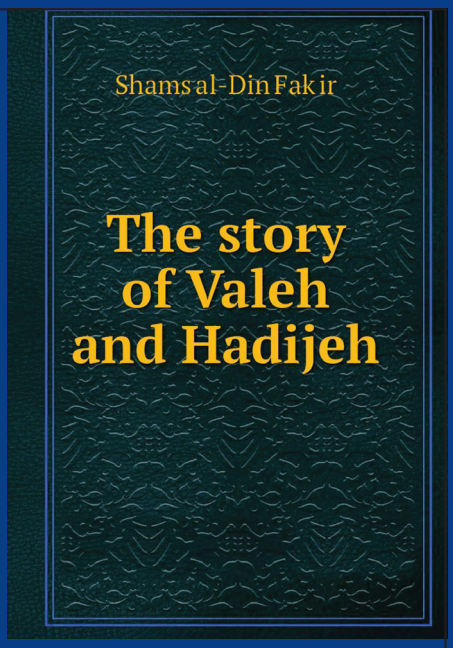

ВАЛАИ ДАГЪЫСТАНИ (РЕКОНСТРУКЦИЯ А. МУСАЕВА).